

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ,
ПСИХОЛОГІЇ, ПЕДАГОГІКИ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Виходить щоквартально

Заснований у 2003 р

№2(27) 2015

КИЇВ - 2015

УДК 316+159.9+37](082)

Заснованик, редакція
та видавець

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Наведено результати теоретичних, прикладних та науково-експериментальних досліджень з актуальних питань соціології, психології та педагогіки.

Для науковців, викладачів, соціальних працівників, практичних психологів, студентів.

УДК 316+159.9+37](082)

Issue deals with the results of theoretical, empirical and scientific-experimental researches in the actual problems of sociology, psychology, pedagogic and social work.

It is of interest to scientists, teachers, social workers, psychologists-practitioners and students.

Свідоцтво про державну реєстрацію: КВ №9244 від 11.10.2004

Рекомендовано Вищою Атестаційною комісією України

як фахове видання з соціології та психології

(Постанова Президії ВАК України №1 – 05/8 від 22 грудня 2010 року),

педагогіки (Постанова Президії ВАК України №1 – 05/5 від 31 травня 2011 року)

Головний редактор: Судаков В.І.- д.соц. н., проф.

Редакційна колегія:

Куценко О.Д. - д.соц. н., проф., заст. гол. ред., Яковенко Ю.І. - д.соц.н., проф., Горбачик А.П. - к. фіз.-мат. н., доц., Соболевська М.О - д.соц.н., доц., відп секр секц., Малес Л.В.- д.соц н., доц., Чепак В.В.- д. соц. н., доц., Коваленко А.Б. – д. психол.н., проф., заст. відп. ред. , Бурлачук Л.Ф. - д.психол.н., проф., Швалб Ю.М. - д.психол.н., проф., Данилюк І.В. – д.психол.н., проф., Лещенко М.П. –д.пед.н., проф. заст. відп. ред., Плахотнік О.В.- д.пед. н., проф, Головка Б.А.- д.філос н., проф., Марушкевич А.А. – д. пед.н., проф., Норкіна О.Ф. – к.пед.н., відп. секр. секц.

Рекомендовано до друку

Вченою радою факультету соціології

(протокол №11 від 27 травня 2015 року)

Адреса редакції, видавця: 03187, Київ-187, пр. Глушкова, 4д, к.501 , тел: 044-521-32-63 ,
e-mail: apsp@ukr.net

ISSN 2311-214X

© КНУ імені Тараса Шевченка, 2015

ЗМІСТ

СОЦІОЛОГІЧНІ НАУКИ	4
Судаков В.І.	4
ПРОБЛЕМА ІДЕНТИФІКАЦІЇ ДИСЦИПЛІНАРНОГО СТАТУСУ ТА ДОСЛІДНИЦЬКОГО ПОЛЯ СУЧАСНОЇ СОЦІОЛОГІЇ	4
Соболевська М.О.	11
КОНЦЕПТУАЛЬНІ ТА МЕТОДИЧНІ ПРОБЛЕМИ ВИКЛАДАННЯ СОЦІОЛОГІЇ ЯК СУЧАСНОЇ НАУКИ ПРО СУСПІЛЬСТВО	11
Малес Л.В.	17
ГЕНДЕРНА ТА ІНТЕРСЕКЦІЙНА ДИСКРИМІНАЦІЯ В МАТЕРИНСТВІ.....	17
Судакова В.М.	26
ІНТЕРАКТИВНА ПРИРОДА СОЦІАЛЬНИХ МЕДІА: СОЦІОКУЛЬТУРНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ ФУНКЦІОНАЛЬНИХ КРИТЕРІЇВ	26
Чернова К.О.	32
Нахабич М.А.	32
РЕГІОНАЛЬНИЙ ТА НАЦІОНАЛЬНО-МОВНИЙ ВИМІР УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ	32
Лапіна В.В.	40
КОНСЬЮМЕРИЗМ ЯК КОНЦЕПТУАЛЬНА ТА МЕТОДИЧНА ПРОБЛЕМА ТЕОРІЇ СОЦІАЛЬНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ	40
Сірий Є.В.	45
Нахабич М.А.	45
ПОЗАЕЛІТНІ АКТОРИ СОЦІАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ: ПОРТРЕТНІ ШТРИХИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ФУНДАМЕНТАЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ).....	45
Локтєва І.І.	59
СОЦІАЛЬНЕ ВІДТОРГНЕННЯ: АТРИБУТИ, ФУНКЦІЇ ТА ВІДНОШЕННЯ.....	59
Середа О.С.	66
Степанова М.В.	66
ПРОЦЕДУРА ВИМІРЮВАННЯ В СОЦІОЛОГІЇ: СУТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ.....	66
Казанжи А. П.	73
ПОНЯТТЯ І ЗНАЧЕННЯ «ЕФЕКТУ ВІД МЕТОДУ» В «MIXED-MODE» ДОСЛІДЖЕННЯХ	73
Черній П.Д.	81
МОДЕЛЮВАННЯ ПРОЦЕСУ ПОШИРЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ПОВІДОМЛЕНЬ У МЕРЕЖАХ.....	81
Сидоров М.В.-С.	89
ОСНОВИ МАТЕМАТИЧНОГО МОДЕЛЮВАННЯ ДЛЯ СОЦІОЛОГІВ: ЛОГІСТИЧНА МОДЕЛЬ ФЕРХЮЛЬСТА ІЗ ЗОВНІШНІМ ВПЛИВОМ	89

СОЦІОЛОГІЧНІ НАУКИ

УДК 316.2

Судаков В.І. °

Київський національний університет імені Т.Шевченка, факультет соціології, доктор соціологічних наук, професор

ПРОБЛЕМА ІДЕНТИФІКАЦІЇ ДИСЦИПЛІНАРНОГО СТАТУСУ ТА ДОСЛІДНИЦЬКОГО ПОЛЯ СУЧАСНОЇ СОЦІОЛОГІЇ

В статті дана характеристика інтелектуальних стимулів дослідження проблеми ідентифікації дисциплінарного статусу та дослідницького поля сучасної соціології, які визначають провідні тенденції її епістемологічного розвитку

Ключові слова: соціологія, сучасна соціологія соціологічне пізнання, соціологічна теорія

В статье дана характеристика интеллектуальных стимулов исследования проблемы идентификации дисциплинарного статуса и исследовательского поля современной социологии, которые определяют главные тенденции ее эпистемологического развития

Ключевые слова: социология, современная социология, социологическое познание, социологическая теория

The characteristics of the intellectual stimulus for investigation of the problem of identification of the disciplinary status and research subject-matter of the contemporary sociology are presented in the article.

Keywords: sociology, modern sociology, sociological cognition, sociological theory

Актуальність теми. Для переважної більшості дорослих людей з більш-менш розвинутим гуманітарним світоглядом сприйняття та використання терміну «соціологія» у практиці буденного життя не є чимось неординарним. Слід зазначити, що інформація і знання про те яким групам людей живеться добре чи погано у конкретному суспільстві і чи взагалі є надія змін на краще життя на всіх етапах історичного розвитку людства викликали особливу зацікавленість у громадян. Інтенсивне поширення сучасною системою засобів масової інформації

різноманітних соціологічних даних загалом сприяє утвердженню у масовій свідомості образу соціології як науки котра здатна точно визначити рейтинги популярності політичних лідерів, з'ясувати «шанси» певних політичних сил отримати підтримку громадян на виборах, встановити показники нерівності між людьми та міри їх задоволення якістю життя і т.п. Вочевидь, що соціологи-професіонали як інші люди відчувають реальну складність, суперечливий характер і драматизм соціального життя. Динамічні соціальні зміни, які відбулися у ХХ столітті змушують самих соціологів суттєво коригувати свої світоглядні та теоретичні позиції та уявлення щодо розуміння вихідних теоретичних координат соціологічного аналізу. Звісно, що така корекція дослідницьких програм теоретичних і прикладних досліджень в соціології є доволі складним процесом. Але вона є конче необхідною для самих соціологів, оскільки та система знань і методологічних підходів, з якими вони мають справу, не може залишатися без суттєвих змін.

Враховуючи зазначену обставину, **мета** даної статті полягає в означенні особливостей інтелектуальних стимулів дослідження проблеми ідентифікації дисциплінарного статусу та дослідницького поля сучасної соціології.

Насамперед варто вказати, що найбільш радіальна позиція стосовно важливості переосмислення дисциплінарного статусу та «нового визначення» дослідницького поля соціології сформульована соціологами – постмодерністами. Численні пропозиції розвивати соціологію в концептуальних контекстах «поза межами суспільств» (Дж Уррі), «індивідуалізації суспільного життя» (З.Бауман) та «нового перезбирання соціального» (Б.Латур), на жаль, практично не враховується, а то і свідомо ігнорується авторами переважної більшості підручників та навчальних посібників з соціології, які видаються на пострадянському просторі. Тому у більшості випадків можна спостерігати процес поширення застарілих уявлень та доволі спрощений виклад питань, пов'язаних з визначенням дисциплінарного статусу та дослідницької специфіки соціології.

Зосереджуючи увагу на даному колі питань, доцільно вказати, що ще з моменту виникнення соціології бреше науковців почало домінувати переконання, що *предметом дослідницького інтересу соціології має бути вивчення суспільства як певної цілісної сукупності людей, взаємодій та зв'язків між ними.*

Таке розуміння загалом обумовлювалось дещо спрощеною інтерпретацією змісту терміну «соціологія», яке походило від латинського слова *societas* - суспільство і давньогрецького *logos* – слово, знання, вчення. Саме тому найбільш поширене уявлення щодо особливостей об'єкта та предмета соціології відображувала формула: *соціологія – це наука про суспільство* [1, с.13]. Примітно, що на думку В.Култигіна та В.Кузнецова, така формула потребує певної конкретизації. «Предметом соціології є не те, яким суспільство може бути, а те, яким воно реально є» [2, с.14].

Вочевидь, що такі тлумачення не можуть задовольнити пізнавального інтересу допитливої людини, яка, звісно, розуміє, що суспільство реально вивчається багатьма науками – зокрема, як цілими групами наук (економічними, політико-юридичними, історичними, психологічними, філологічними, педагогічними), так і окремим науками (антропологією, демографією, культурологією, етнографією та ін.). Не менш важливим є і врахування того

факту, що суспільство вивчається також і системами знань світоглядного характеру, до яких можна віднести, наприклад, філософію, футурологію та ін.

Враховуючи реальний аспект зв'язку соціології з іншими галузями суспільствознавства, неважко зробити висновок, що доволі актуальним питанням є визначення (ідентифікації) власного дослідницького поля соціології. У даному зв'язку варто відмітити, що в кінці 50-х років ХХ ст. відомий американський соціолог Ч.Р.Міллз у праці «Соціологічна уява» підкреслював, що соціологічне пізнання є, насамперед, творчим процесом, ефективність якого залежить від професійних здібностей соціолога вийти за межі тісного кола особистих обставин і розглядати хвилюючі людей проблеми в більш ширшому соціальному контексті. Соціологічна уява дозволяє бачити, що чимало соціальних ситуацій і подій, які, на перший погляд, стосуються лише життя окремих індивідів, насправді віддзеркалюють набагато ширше коло соціальних проблем. Так, наприклад, факт втрати роботи конкретними індивідами певним чином відображує ситуацію на ринку праці та стану безробіття. Руйнація шлюбів, як відомо, призводять до наслідків, які виходять за межі особистого розпачу особливо тоді, коли виникає питання про подальшу долю дітей.

Водночас Міллз наголошував, що традиційне абстрактне розуміння соціології як науки про суспільство не може бути конструктивним в аспекті з'ясування змісту вихідних дисциплінарних координат соціологічного мислення. Суттєвими ж стимулами розвитку професійної соціологічної уяви, на його думку, повинні бути творчі пошуки соціологів більш конкретних та змістовних відповідей на наступні три групи питань:

1. Що являє собою структура суспільства як певної цілісності? З яких основних елементів воно складається і якими є взаємовідносини між ними? Чим є структура суспільства, що вивчається відрізняється від інших типів соціального порядку? Які ролі відіграють ті чи інші особливості даної структури в процесі її відтворення та зміни?

2. Яке місце займає дане суспільство в сукупній історії людства. Якими є механізми його зміни? Яким є його місце та роль у розвитку усього людства? Який вплив здійснює той чи інший елемент структури суспільства, що вивчається на відповідну історичну епоху і що у цьому елементі у свою чергу обумовлено історично? У чому полягає сутність конкретної історичної епохи? У чому полягає її відмінність від інших епох? Якими є найбільш характерні для неї способи «творення» історії?

3. Які соціальні типи є домінуючими у даному суспільстві і які будуть домінувати? Який відбір вони проходять і як формуються, яким чином вони набувають свободи чи пригнічення, стають активними чи пасивними? Які типи «людської природи» розкривається в соціальній поведінці та характері індивідів як представників конкретного суспільства та конкретної епохи? [3, с.14-15].

Приймаючи до уваги світоглядну та теоретичну значущість означеного кола проблем, доцільно вказати, що головним недоліком власної соціологічної уяви американського соціолога є відсутність змістовної відповіді на принципове питання: про «структуру», «основні елементи», «соціальний порядок» та «соціальні типи» якого суспільства йде мова?

Доцільно також підкреслити, що вказуючи на важливість дослідження «конкретного суспільства», Міллз розуміє під суспільством лише окрему націю-

державу. Такий погляд можна вважати традиційним, оскільки саме на основі ототожнення нації-держави з суспільством ще у XIX столітті соціологами-класиками формувались уяви про суспільство як органічну цілісність.

Слід зазначити, що і на початку XXI століття найбільш поширеними (особливо у навчальній літературі) є тлумачення суспільства як онтологічного прототипу нації-держави. Такі тлумачення, на наш погляд, обумовлені певними гносеологічними та прагматичними причинами оскільки суспільству в образі нації-держави доволі просто приписати ознаки соціального організму. Звідси і походять різноманітні аргументи та численні спроби довести, що лише соціологія (на відміну від інших суспільних наук) здатна дати системний аналіз соціальних фактів у їх «органічній цілісності». Така здатність до системних узагальнень, як доводиться у деяких підручниках, найбільш виразно відображує дослідницьку специфіку соціології.

Відомий американський соціолог Дж. Масіоніс, зокрема, підкреслює що професійна культура соціологів базується на їх здатності здатність бачити загальне в частковому (локальному). Він вказує, що соціологія як наука забезпечує систематичне вивчення людського суспільства. Її серцевина – особлива точка зору, яка називається соціологічним підходом. «Соціологічний підхід показує «загальне в частковому, або властивість суспільства формувати наше особисте життя» [4, с 50].

В інших підручниках також робиться акцент на важливості розуміння особливого «соціологічного кута зору», яким обумовлюється головна відмінність соціології від інших соціальних і гуманітарних наук. «Специфічним соціологічним кутом зору, який відрізняє соціологію від інших суспільних наук, є те, що соціолог співвідносить досліджувані суспільні явища зі станом суспільства загалом, розкриває місце конкретного явища в системі суспільних відносин і людських взаємодій. Ця особливість соціології є відносно постійною її характеристикою, вираженою очевидно чи неочевидно тим чи іншим способом» [5, с.12].

Правильність такої позиції на даний час можна вважати досить умовною. Вочевидь, що лише в уяві модна припустити, що вивчаючи ті чи інші реалії суспільного життя, соціолог досліджує їх з позицій вивчення їх змісту (структурної та функціональної специфіки), місця та ролі в конкретному суспільстві, яке традиційно мислиться як цілісне, автономне та самодостатнє утворення (соціальний організм). Однак таке «холістичне» розуміння процесуальної специфіки дослідницького процесу в соціології викликає незадоволення у багатьох сучасних соціологів.

Відомий британський соціолог Е.Гіденс доводить, що під впливом процесу глобалізації (як процесу зростаючої економічної, політичної та культурної взаємозалежності) практично усі сучасні суспільства як нації-держави втрачають «органічність», а звідси і риси функціональної автономності та самодостатності. Він вказує, що жодне суспільство на земній кулі більше не живе в цілковитій ізоляції від інших, і навіть у найбагатших суспільствах кожна людина залежить від ресурсів та товарів, що постачаються з-за кордону. «Процеси глобалізації – це чи не найважливіші суспільні зміни, які відбуваються сьогодні. Соціологічний аналіз, який обмежується вивченням окремих суспільств, стає все більш архаїчним» [6, с.87].

Авторитетний французький соціолог А.Турен також вказує на необхідність радикальної зміни теоретико-методологічних координат та дослідницьких пріоритетів в сучасній соціологічній науці. На дуку вченого сучасні соціологи при організації своїх досліджень повинні дистанціюватись від холистичного образу суспільства та постійно робити висновки щодо його природи. «Сама соціологія вже не може більше займатися питаннями про природу суспільства. Вона повинна розкривати, описувати соціальні ситуації і соціальні відносини, які доволі поверхнево сприймаються як явища адміністративного чи технічного характеру» [7, с.144].

З.Бауман у праці «Індивідуалізоване суспільство» приходять до висновку, що сучасні суспільства реально втрачають свою «органічність», через посилення процесів індивідуалізації суспільного життя. Зокрема, він доводить що зростаючий вплив персоніфікованих соціальних практик, які перетворюються на визначальні конструктивні елементи сучасного суспільного життя, призводить до формування якісно нових спільнот - слабо структурованих індивідуалізованих співтовариств «легкої модерності» [8, с.60-71].

Варто вказати на існування і більш радикальної точки зору. В навчальному посібнику «Соціологічна теорія: традиція та сучасність» у розділі «Концептуальні основи соціології» [9], написаному відомим українським соціологом В.Тарасенком наводиться низка аргументів, спрямованих на доказ позиції, яка декларує, що «такого роду соціології – як науки про суспільство ніколи не існувало». Вчений доводить, що дослідницькі можливості соціології та інтелектуальні можливості самих соціологів не дозволяють охопити усю організовану сукупність соціальних взаємодій, яка традиційно позначається поняттям «суспільство». Саме тому сучасні соціологи повинні обережно ставитися до використання поняття «суспільство», яке взагалі не можна вважати соціологічною категорією. Дане поняття не може бути тією абстракцією, яка могла б адекватно характеризувати особливості об'єкта и предмета соціології, приймаючи до уваги ту обставину, що вивчення суспільства є об'єктом усього суспільствознавства. Тому, на думку В.Тарасенка, не може бути прийнятним «помилкове традиційне віднесення поняття «об'єкт соціології» до поняття «суспільство» [9, с.28-29].

Чи можна погодитись з наведеною аргументацією? Вочевидь, що ні. Твердження В.Тарасенка, що поняття «суспільство» не є соціологічною категорією не може не викликати здивування. Варто хоча б звернути увагу не те, що будь-яке суспільство цілком слушно розглядати у якості автономного діючого суб'єкта – тобто як колективного агента соціальної дії (наприклад, суспільства як народу у його конфліктних протиборствах). У такому разі суспільство є і має бути об'єктом соціологічного дослідження. Таким чином, цілком реальні теоретичні потреби у визначенні специфічного суб'єктного статусу суспільства обумовлюють необхідність віднесення поняття «суспільство» до числа основоположних соціологічних категорій. Інша справа, що по мірі історичного розвитку соціології викишкає потреба в уточненні сутнісних ознак категорії «суспільство» як фундаментального концепту соціологічної теорії.

Важливо враховувати, що дослідження суспільного життя на макро- та мікрорівні соціологічного аналізу у другій половині ХХ століття сприяло формуванню нових інтелектуальних стимулів у напрямі суттєвого поглиблення уявлень науковців на феномен суспільства як складної соціальної системи на

третьому – сучасному етапі розвитку соціології, який почався саме з другої половини ХХ століття і триває досі.

Звернувшись до довідкової та енциклопедичної літератури по соціології неважко з'ясувати, що термін «суспільство» у якості соціологічної категорії відображує різні за своїм характером буттєві (онтологічні) реалії організованого колективного життя людей. Так *суспільством* може бути і цілком реально є:

1) специфічна реальність надорганічного характеру, закони розвитку якої (як закони діяльності людей) є якісно відмінними від заковів природи (дилема природа - суспільство);

2) певний історичний різновид соціальної системи (аграрне суспільство, індустріальне суспільство, інформаційне суспільство);

3) континентальне співтовариство (європейське суспільство, африканське суспільство);

4) конкретна нація-держава;

5) народ як моноетнічна чи поліетнічна сукупність людей (український народ, українське суспільство);

7) специфічний спосіб анонічного формального об'єднання людей, якісно відмінний від неформальної людської спільноти (дилема суспільство - спільнота);

8) інституційно організована система спільної самодіяльної та ініціативної активності людей (громадянське суспільство);

9) добровільна асоціація людей, об'єднаних спільним інтересом, яка функціонує у якості товариства (в російськомовному варіанті - «акционерное общество», «общество социологов» та ін.).

Приймаючи до уваги дану обставину, можна зробити висновок, що зараз суттєво розширяється дисциплінарне поле соціологічного пізнання, оскільки *сучасна соціологія досліджує різні типи та онтологічні різновиди суспільства.*

Доцільно також підкреслити, що *друга важлива риса сучасного етапу розвитку соціології проявляється в обставинах складної обумовленості пізнавальних соціологічних практик теоретичного і прикладного характеру новітніми соціальними змінами.* Такими найбільш значущими соціальними змінами є:

1) соціальні наслідки, які виникли у результаті закінчення Другої світової війни (розвиток миротворчих та ненасильницьких рухів, руйнація світової колоніальної системи, утвердження принципів захисту прав людини та мирного співіснування, посилення ролі міжнародного права, суттєве послаблення соціального впливу ідеології нацизму, соціал-дарвіністських та расистських теорій, у яких агресія та насилля тлумачились як атрибутивні засади організації суспільного життя);

2) науково-технічна революція (розвиток якої призвів до якісної зміни масштабів соціальних наслідків індивідуальних дій, а також призвів до становлення та утвердження нової соціально-історичної системи – суспільства постіндустріального типу);

3) криза комуністичної ідеології та руйнація світової соціалістичної системи (ці зміни довели неможливість існування єдиної перспективної універсальної моделі співіснування людей, яка б виступала символом «щасливого життя для усіх».

4) глобалізація (ця революційна соціальна зміна призводить до масштабної інтернаціоналізації суспільного життя, появи і посилення впливу транснаціональних суб'єктів і, водночас, до ресурсної поляризації, перетворення більшої частини людства на соціальне гетто).

Неважко помітити що означені чотири новітні соціальні зміни суттєво трансформують і значно розширюють дослідницьке поле соціології. Тому *третьою важливою рисою сучасного етапу розвитку соціології є можна вважати появу нових, «нетрадиційних» об'єктів соціологічного аналізу.*

Слід зазначити, що поява нових «глобальних викликів» у вигляді цілком реальних технологічних, сировинних, енергетичних, продовольчих, демографічних, екологічних загроз, усвідомлення реальних труднощів оптимального практичного вирішення питань війни і миру, релігійного фанатизму, міжнародного тероризму та ін., загострили увагу вчених на колі принципово нових соціологічних проблем. Чи існують загальні для усіх людських суспільств закони і моделі соціальних змін, чи кожне окреме суспільство або культурно-цивілізаційне співтовариство прямує власним шляхом розвитку? Яка природа міжцивілізаційних зв'язків? Якими повинні бути принципи гармонічного співіснування сучасних суспільних систем аграрного індустріального та постіндустріального типу? Які ризикові наслідки можуть виникнути у результаті прогресуючої індивідуалізації суспільного життя та зростаючого впливу персоніфікованих соціальних практик? З яких світоглядних і теоретичних позицій сучасна соціологія повинна тлумачити зміст та специфічне поєднання різних реальностей – соціальної, природної, віртуальної? Якою мірою сформований до початку ХХІ століття категоріальний апарат соціологічної теорії можна розглядати у якості надійного засобу пізнання і розуміння змісту сучасних соціальних явищ та процесів?

Висновки. 1. Увага соціологів до дослідження якісно нових явищ та процесів суспільного життя не може не викликати розбіжності думок в аспекті аналізу проблеми ідентифікації дисциплінарного статусу та дослідницького поля сучасної соціології. 2. Найважливіші інтелектуальні стимули дослідження даної проблеми формуються соціологами в межах внутрішньодисциплінарних координат соціологічного мислення, які обумовлюють певну інтелектуальну ідентичність і специфічну дисциплінарну стандартизованість пізнавальних практик в сучасній соціології.

Список використаних джерел

1. *Соціологія/ Навчальний посібник/ 2-ге вид. - За ред. С.О.Макеєва - К.: Т-во «Знання», КОО, 2003. – 455с.*
2. *Култыгин В.П., Кузнецов А.Г. Общая социология. / В.П.Култыгин, А.Г.Кузнецов..- М.: Научная книга, 2004.- 282с.*
3. *Миллс. Р. Социологическое воображение. / Чарльз Райт Миллз. / Пер с англ. О.А.Оберемко. Под общ. ред. Г.С. Батыгина. – М.:Издательский дом NOTA BENE, 2001. – 264с.*
4. *Масионис Дж. Социология. / Джон Масионис. – 9-е изд. – СПб.: Питер, 2004. – 754с.*
5. *Лукашевич М.П., Туленков М.В., Яковенко Ю.І. Соціологія / М.П.Лукашевич, М.В.Туленков, Ю.І. Яковенко.- К.: Каравела, 2008. – 644с.*
6. *Гіденс Е. Соціологія / Ентоні Гіденс.- К.:Основи, 1999.-726с.*

7. Турен А. Возвращение человека действующего. Очерк социологии./ Ален Турен. – М.: Научный мир, 1998. – 204с.
8. Бауман З. Индивидуализированное общество. / Зигмунт Бауман. - М.: Логос, 2002. – 390с.
9. Тарасенко В. Концептуальні основи соціології. / Валентин Тарасенко. // Соціологічна теорія: традиція та сучасність: Навчальний посібник / За ред. А.Ручки. - К.: Інститут соціології НАН України, 2007. – С. 7-49.

Отримано 12.04.2015 р.

УДК 316.2

Соболевська М.О. °

Київський національний університет імені Т.Шевченка, факультет соціології, доктор соціологічних наук, доцент

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ТА МЕТОДИЧНІ ПРОБЛЕМИ ВИКЛАДАННЯ СОЦІОЛОГІЇ ЯК СУЧАСНОЇ НАУКИ ПРО СУСПІЛЬСТВО

У статті представлена та подана авторська позиція та відповідь на питання про те, якою має бути сучасна соціологія. Через поняття рефлексивності як визначального критерію сучасності соціологічної науки та характерної ознаки сучасних соціологічних теорій пропонується розробка стратегії викладання соціології як актуальної науки про суспільство.

Ключові слова: сучасна соціологічна теорія, рефлексивність, викладання соціології

В статье представлена и рассмотрена авторская позиция как ответ на вопрос о том, какой должна быть современная социология. С помощью понятия рефлексивности как определяющего критерия и установки современности, а также характерной черты современных социологических теорий, предлагается разработка стратегии преподавания социологии как актуальной науки об обществе.

Ключевые слова: современная социологическая теория, рефлексивность, преподавание социологии

The article presents the author's position considered as the answer to the question of what should be a modern sociology. With the concept of reflexivity as a determining criterion and the installation of modern times, as well as the characteristic features of modern sociological theories, it is proposed to develop a strategy of teaching sociology as an actual science of society.

Keywords: modern sociological theory, reflexive sociology, sociology teaching

Актуальність проблеми. На початку XXI століття від соціологів, так само як і півстоліття тому, лунають думки про кризу дисципліни: про втрату її привабливості для студентів, про методологічну невпевненість та теоретичну розшарованість, невідповідність потребам і запитам сучасного суспільства [1]. Така ситуація, яка в цілому негативно впливає не тільки на образ соціології в суспільстві, але й на її впевненість у власній спроможності й відповідності суспільним запитам, особливо проблематизує аспект викладання соціології у навчальних закладах: як пов'язати усталений корпус знань, що формувався протягом більш ніж півтора століття, із вимогами бути сучасною і актуальною наукою?, як відповідати існуючим традиціям і канонам викладання і в той же час реагувати на зміни й виклики сучасності?

Отже, **метою** даної статі є визначення критеріїв розуміння сучасності для встановлення принципів напрямків та розробки стратегій викладання соціології як сучасної науки про суспільство.

Соціологічна наука виникла і оформилась як така, що відповідає на запити сучасності – сучасності XIX століття, періоду, який з легкої руки З.Баумана отримав назву "стійкої сучасності", що прагнула побудувати соціальний порядок, "вільний від випадковостей та дисфункцій" [2, с.4]. Така соціологія завжди прагнула бути корисною, але корисною переважно з позицій цілісності та ефективного управління суспільством, відповідаючи на відоме гобсівське питання: як "можливий соціальний порядок?", або як примирити свободу волі особистості з необхідністю підпорядкування волі інших людей, як примусити людей жити разом?

З посиленням тенденцій індивідуалізації в сучасному "плинному", за визначенням того ж З.Баумана, суспільстві, перед соціологією постали дещо інші завдання. У новому світі, що постійно змінюється, виникають інші запити й потреби, на які наука, що прагне бути сучасною має відповідати. Передусім ці запити викликані тим, що сучасний світ стає все більше нерегульованим, приватизованим та індивідуалізованим. А завдання сучасної науки можна визначити, слідуючи за У.Беком, як "пошуки індивідуальних рішень соціально обумовлених проблем" [3, с.91]. У таких умовах до соціології формуються особливі вимоги. На думку З.Баумана, вона має перетворитися на науку, а ще краще на "технологію свободи", що розробляє "шляхи та засоби за допомогою яких індивід за законом *de jure* може стати індивідом за власним вибором і *de facto*" [2, с.5].

Що ж означає для соціології бути сучасною? Якою має бути соціологія, щоб бути сучасною? Щоб не лише привертати увагу громадськості та збирати високі конкурси тих, хто обирає своєю професією соціологію, щоб не просто існувати, відповідаючи на запити замовників і ублажаючи амбіції політиків, але при цьому бути самостійною, автономною і незалежною наукою, що відповідає потребам суспільства?

Проблематика визначення характерних рис сучасності надзвичайно (і симптоматично) актуальна для соціологічного дискурсу. Так чи інакше до цієї теми звертаються різні автори, соціологи-теоретики, зокрема, З. Бауман в роботі "Сучасність, що плине", Е. Гідденс у "Наслідках сучасності", Ю. Габермас у "Філософському дискурсі модерну". Проте нас цікавить сучасність не стільки як

історична епоха, якій притаманні певні характерні риси, що відрізняють її від попередніх історичних періодів, що перебуває із ними у певному зв'язку (який прослідковується чи заперечується) та має специфічні наслідки. Дотримуючись міркувань М. Фуко, який намагається переосмислити відому кантівську відповідь на запитання про те, "що таке Просвітництво?" [4, с. 145], нас цікавить сучасність як певна установка, специфічний етос, спосіб відношення до актуальності, спосіб мислення і відчуття, готовність діяти і поводити себе у певним чином, що вказує на приналежність до чогось і виступає як завдання, стратегія поведінки.

Сутність сучасності як установки розкривається згідно М. Фуко наступними позиціями [4, с. 144]. По-перше, це спроба визначати сучасність через розрив із традицією. Сучасне постає як щось абсолютно нове. Однак не те нове, що знаходиться у постійному русі оновлення, те, що приходить і постійно змінюється як мода, не те, що знаходиться по той бік теперішнього або поза ним, але те, що знаходиться у ньому самому. Звідси – особлива чутливість до сучасності, прагнення до її героїзації – словами Фуко – "воля до героїзації теперішнього" [4, с. 147]. У чому вона проявляється? У тому, щоб визначити необхідні сутнісні риси сучасної епохи. У миттєвості і швидкоплинності сучасності стає необхідним виокремити і побачити щось суттєве, істотне, постійне, примусове, необхідне, що співвідносить "епоху із смертю". Наприклад, для митця – зобразити людину одягну у чорний костюм, як людину, що презентує сучасність, де цей чорний костюм вже стає "необхідним елементом одягу сучасності" [4, с. 146].

Звісно ж, мова не йде про сакралізацію моменту теперішнього, неухильне бажання його зберегти або продовжити. Тим більше мова не йде про те, щоб збирати і зберігати такі моменти. Характерною рисою установки сучасності є співвіднесення двох моментів – визнання цінності теперішнього із невід'ємним бажанням представити його іншим, ніж воно є, перетворити його, зберігаючи першопочатковий вигляд. Отже, співвідношення надзвичайної уваги до реальності з практикою свободи перетворення цієї реальності, що одночасно і поважає, і втручається в неї – ось друга характеристика установки сучасності.

Проте сучасність – це не лише специфічне відношення до теперішнього, це ще й необхідний спосіб відношення до самого себе. Якщо об'єктом рефлексії може стати сучасність, то такою необхідною умовою установки сучасності стає рефлексія самої себе. Що це означає? Як відповідає Фуко, – "бути сучасним означає не приймати себе самого таким, яким ти став у потоці часу, а віднести до себе як до об'єкту складної і тяжкої роботи" [4, с. 147]. Це постійна практика себе – *epimeleia heautou* – завдяки якій індивід не лише піклується про власне самовдосконалення, але стає частиною більш загального цілого – суспільства, через специфічні дії зі створення самого себе.

Отже, сучасна людина – не та, що намагається відкрити себе, свої таємниці, або приховані істини, однак це людина, що прагне створити/віднайти себе – подібно до практик виробництва. Тобто людина, що виробляє себе, стає предметом власного творіння. Зайняти таку позицію відносно себе, фактично сконструювати себе, стає можливим за умов рефлексії як специфічної установки, що розкриває сутність сучасності. Отже, бути сучасним означає постійно вдосконалювати себе на основі саморефлексії.

Як можна побачити, поступово рефлексія стає однією із принципових вимог самого процесу соціологічного пізнання, особливо, що стосується його

співвіднесення з пізнанням сучасності. А отже, саме рефлексія як установка виступає необхідним критерієм й ознакою віднесення теоретичного знання до дискурсу сучасності. Як зазначає Дж.Александр: "соціологія або рефлексивна, або взагалі нічого собою не являє" [5, с. 11].

Однак разом із цим залишається скоріше відкритим інше питання: як можливе здійснення такої рефлексії? На чому вона повинна ґрунтуватися? Адже якщо наукове знання, що стає предметом об'єктивації з іншого боку демонструє детермінованість, то як можна віднайти і визначити критерії успішності такого самообґрунтування? Це питання, що повинно торкатися розгляду самої природи соціологічного знання, а також рефлексивних процедур відносно функцій соціальної науки та її методології, скоріше відкриває простір для нового теоретико-пізнавального дослідження. Тим не менше можна констатувати сам факт того, що пізнавальний проект соціології як науки про дійсність, як науки, що стала втіленням ідеалів Просвітництва, зрештою, як науки, що знаходить себе в процесах радикалізації «модерніті», стає умовою формування того, що можна назвати рефлексивною соціологією й вписує у такий спосіб соціологію в більш загальний дискурс сучасності.

Характерною рисою такого дискурсу сучасності, за визнанням відомих соціальних теоретиків [6], виступає «рефлексивна модернізація» як тенденція до визначення характерних рис сучасності, джерелом якої стає осмислення змін, що відбуваються в сучасному світі, у самій соціальній реальності.

Так, У. Бек зазначає, що соціальний порядок, який сформувався в сучасному світі примушує замислитися про те, що «всі категорії, якими користувалися для визначення теперішнього, виявилися застарілими, переосмисленими та спростованими практикою» [7, с. 163]. За словами Бека, за останні 100 років соціологам вдалося встановити лише те, що ми живемо в суспільстві, у якого відсутнє визначення, яке стало неосяжним. Це не пізній капіталізм, не постіндустріалізм, не постсоціалізм, це, як мінімум, сучасність. І в цьому дискурсі осмислення процесів сучасності соціологія відіграє не останню роль. Однак розглянута як невід'ємний компонент сучасності, із притаманною їй рефлексивністю, вона виступає не лише способом осмислення того, що відбувається, але й активно впливає на самі суспільні зміни й трансформації, включаючись у порядок присвоєння дискурсу, способи контролю та впливу на суспільні процеси.

Таким чином, в основі концепції «рефлексивної модернізації» відбувається поєднання двох принципових і дещо взаємовиключних ідей [8, с. 156]. По-перше, це ідея про те, що рефлексивність містить упорядкування цієї модернізації за допомогою об'єктивного відбиття й аналізу соціальних процесів. (Так, сучасність визначається Гідденсом як "радикалізація характерних ознак модерну" [8, с. 157]). По-друге, те, що самі соціальні процеси не піддаються контролю, втрачаючи об'єктивне підґрунтя пояснення та полишаючи логіку будь-якого впорядкування: «рефлексивність у дійсності підриває розум, у випадку, де розум, розглядається як отримання достовірного знання» [8, с. 157]. Отже, концепція рефлексивної модернізації містить як елементи самовпорядкування, що базуються на ідеях детермінізму та раціональності, так й елементи перервності, розривів та амбівалентності.

Так, на думку У. Бека [7, с. 164], така визначальна суперечливість теорій рефлексивної модернізації своїм корінням сягає філософських рефлексій Р. Декарта та М. Монтеня. Якщо Декарт намагався підпорядкувати мислення суб'єкту заздалегідь встановленим моделям і правилам, то Монтень вбачав можливості рефлексії у свободі індивіда від авторитетів та догматизму. На думку Бека, саме скептицизм та самоіронія, що походять від Монтеня, стають основою рефлексивної модернізації. Більше того, якщо впорядковані моменти рефлексивності залишаються достатньо проблематичними, то елементи несподіваності, втрати контролю, а отже, обмеженостей об'єктивного відображення соціальних процесів та соціоінженерного вдосконалення суспільства особливо акцентуються [9].

Мова йде про те, що Е. Гідденс у своїх відомих тезах «Про майбутнє соціології» називає «подвійною герменевтикою» [10, с. 60] – на відміну від природничих наук, для яких існує лише одна «герменевтика», соціальні науки функціонують у межах подвійної герменевтики, що передбачає двосторонні зв'язки із діями та інститутами, які досліджуються. Звідси, соціальну науку слід представляти як значущий компонент історичного процесу, однак у той самий час, як інстанцію, що спостерігає за цим процесом. Разом із тим постає нова проблема, що не виникала на ранніх етапах інституціоналізації соціології, а саме: не лише стороннє спостереження, а й активна й діяльнісна участь соціології й соціолога в становленні суспільних структур. Її може бути представлено у двох аспектах.

По-перше, епістемологічно – у ракурсі певних вимог до методології соціальної науки, пов'язаних із розумінням того, що соціальна наука реально спостерігає об'єкт, на який сама впливає. Найяскравіше цей аспект представлено в працях Е. Гідденса, зокрема, у «Наслідках модерності» він зазначає, що соціологія серед суспільних наук, що беруть участь у рефлексивних зв'язках сучасності, посідає особливе місце у зв'язку із її роллю «найбільш узагальненого типу рефлексії про сучасне суспільне життя» [8, с. 160]. Наслідком розвитку соціології стає зростаюча соціологізація соціального життя: знання про стан суспільних справ, окремих сфер життєдіяльності впливає на перебіг повсякденного життя. Тобто певні уявлення про конкретні соціальні феномени включаються у взаємодію із цими явищами, про які вони рефлексивно інформують діючу особу.

Прикладом такого рефлексивного втручання соціологічного знання в дійсність можуть бути офіційні статистичні відомості або дані результатів соціологічних досліджень, які «стають сутнісним елементом соціального універсуму, з якого беруться й вираховуються» [8, с. 160]. Так, знайомство із статистикою розлучень може вплинути на саме бажання вступити в шлюб або на прийняття супутніх рішень – таких, як укладання шлюбних контрактів, встановлення прав наслідування, розподілу майна тощо. «Шлюб і сім'я не були б тим, чим вони є сьогодні, якби вони не були повністю соціологізовані» [8, с. 161], – робить висновок Гідденс. А це означає, що соціолог, який сьогодні вивчає інститути шлюбу й сім'ї, не може не брати цей факт до уваги. Дискурс соціології – теорії, поняття, міждисциплінарні запозичення – безперервно пронизують своїми циркуляціями те, про що вони говорять, тим самим проникаючи у всі сфери життєдіяльності суспільства. У цьому процесі соціальні науки рефлексивно

перебудовують свій власний предмет, який і сам отримує властивість мислити соціологічно: «сучасність, як така, за своєю природою глибоко соціологічна», – робить висновок Е. Гідденс. Однак із цим пов'язано вже такий аспект проблеми рефлексивної модернізації, який той самий Гідденс визначає як провідну тенденцію «радикалізації модерніти» – аспект інституціонального плану.

Недостатньо лише самого знаходження принципу розвитку соціальної науки як такої, що вивчає соціальну дійсність, на яку, у свою чергу, вона здійснює вплив. Мова повинна також іти про інституціоналізацію рефлексії. Так, У. Бек [3, с. 7-8] визначає реальний стан сучасної цивілізації (дійсності) через термін «рефлексивність», а здатність об'єктивувати цей стан – через термін «рефлексія». Така теорія, на думку Бека, повинна протистояти «когнітивним теоріям рефлексивності», оскільки припускає можливість протікання рефлексивних процесів без того, щоб ці процеси були усвідомлені. Отже, інституціоналізація рефлексії – це вирішальне питання для науки, оскільки нездатність соціальної науки самостійно розробити таку схему самооб'єктивації може призвести до надмірної плюралізації. Тому для соціальної науки визначальним стає «практично ефективна зміна саморозуміння» [3] – забезпечення такого процесу рефлексії, який задовольняв би вимогам дійсності. Цю думку підхоплює Гідденс, зазначаючи, що в науці ніщо не достовірно і ніщо не може бути доведене, навіть якщо зусилля науки забезпечують нам найнадійнішу інформацію про світ: «У самому серці світу науки спонтанно рухається сучасність» [8, с. 157].

Висновки. Соціологія, як і суспільство, яке вона покликана вивчати, знаходиться у стані динамічних змін. Така ситуація, коли старі способи дослідження і вивчення суспільства виявляють свою неадекватність, а щось нове, більш ефективне, що здатне було б їх замінити не з'являється, коли не можна із впевненістю передбачити й навіть спрогнозувати, що відбуватиметься далі, ставить перед фактом того, що ми не маємо можливості цілеспрямовано діяти для розуміння і виявлення джерел проблем, що з'являються у плінній сучасності. Проте, це зовсім не означає, що ми маємо припинити будь-які спроби пошуків відповідей та пояснення. Більше того, ми маємо прагнути таких спроб, розуміючи, разом із тим їх тимчасовість і плінність. Нарешті, на фоні такої нестабільності, що здатна породжувати невпевненість у собі й у власній спроможності щось пояснити, у соціології та соціологів залишається одна перевага над іншими – це можливість критичної рефлексії і постійної роботи над собою і власною ідентичністю. Щоб бути сучасною соціологією має постійно створювати і знаходити себе. Тільки така наука може бути цікавою й актуальною і для сучасного суспільства, і для особистостей, що обирають її своєю спеціальністю.

Список використаних джерел

1. Szelenyi I. The Triple Crisis of US Sociology // Global dialogue. – 2015. – Vol. 5. – №2. – P. 4-7.
2. Bauman Z. On the Vocation of Sociology in Liquid Modernity // Global dialogue. – 2012. – Vol. 2. – №5. – P. 4-5.
3. Бек У. Общество риска. На пути к другому Модерну. – М.: Прогресс-традиция, 2000. – 384 с.

4. Фуко М. Что такое Просвещение // Вестник Московского университета. - Сер. 9. Филология. - № 2. - 1999. - С. 132-149.
5. Alexander J. C. Local Cosmopolitanism // Global dialogue. – 2012. – Vol. 2. – №3 . – P. 10-11.
6. Beck U, Giddens A., and Lash S. Reflexive Modernization. – Cambridge; Polity, 1994.
7. Beck U. New modern in modern society // Theory, culture and society. – L., 1992. – Vol. 9. – № 2.
8. Гидденс Э. Последствия современности /Энтони Гидденс. – М.: Практика, 2011.
9. Delanty G Social Science: Beyond Constructivism and Realism. – Buckingham: Open Un. Press, 1997
10. Гидденс Э. Девять тезисов о будущем социологии // THESIS: теория и эмпирия экономических и социальных систем. – М.: 1993, Т. 1. – № 1. – С. 57 – 81.

Отримано 10.04.2015 р.

УДК: 316.356.2

Малес Л.В. °

Київський національний університет імені Т.Шевченка, факультет соціології, докторка соціологічних наук, доцентка

ГЕНДЕРНА ТА ІНТЕРСЕКЦІЙНА ДИСКРИМІНАЦІЯ В МАТЕРИНСТВІ

Стаття присвячена соціологічним сенсам материнства. Авторкою доводиться, що тема материнства дуже важлива для соціологічного вивчення. Це продемонстровано через постановку проблеми гендерної та інтерсекційної дискримінації, пов'язаної з материнством. Виявлені обставини, що породжують бар'єри для мобільності жінок з малими дітьми та поміщають їх у гетто, показана соціальна неоднорідність у можливостях мобільності.

Ключові слова: материнство, гендерна дискримінація, інтерсекційність, гетто

Статья посвящена социологическим смыслам материнства. Авторкой доказывається, что тема материнства очень важная для социологического изучения. Это продемонстрировано путем постановки проблемы гендерной и интерсекционной дискриминации, связанной с материнством. Выявлены условия порождающие барьеры мобильности женщин с маленькими детьми и помещают их в гетто, показана социальная неоднородность в возможностях мобильности.

Ключевые слова: материнство, гендерная дискриминация, интерсекционность, гетто

The article is devoted the sociological sense of motherhood. Author shows that motherhood is very important for sociological study. It is demonstrated in problematization gender and intersection discrimination concerning to motherhood.

The conditions give rise to barriers to the mobility of women with small children and put them in the ghetto, shows the social heterogeneity of the possibilities of mobility.

Keywords: *motherhood, gender discrimination, intersection, ghetto*

Актуальність пропонованої теми викликана не з середини академічного дискурсу, а, вдаючись до тавтологій, найактуальнішими викликами, перед якими опинилося українське суспільство. Це, найперше – війна. Саме вона змінила життя і ставлення до життя більшості людей, змістила ролі і не в останню чергу гендерний лад. За цих умов жінка почала сприйматися, з одного боку, все більше у публічному просторі – на Майдані, у вирі революції, АТО. Але, з іншого, – навіть тут погляд частіше проходив крізь призму патріархатної оптики, видаючи стереотипні результати [13]. Так, на Майдані жінку бачили перш за все у нарізанні бутербродів, а у контексті війни лише як матір чи дружину солдата. Навіть, якщо це солдат лише потенційний. „Фронту потрібні нові воїни” – ось так аргументував свою радість, що народжу сина, один із лікарів, коли прийшла на огляд під час вагітності. Тож, хоч і не маємо військового стану, але поряд із іншими обмеженнями (на фінансування соціальної та культурної сфер, програм розвитку), сьогодні стикаємося із обмеженнями розпочатого у ХХ столітті гендерного емансипаційного процесу. Останнє проявляється легітимацією неотрадиціоналізму [4, с.83-121].

Посилення уваги до питань національної безпеки зумовлює зведення соціальної ролі жінок до материнства, збільшення соціальної норми репродукції, тобто сприйняття жінки як постачальниці людського мобілізаційного ресурсу. Водночас материнство подається винятково як «щасливе», практика елімінації всіх проблемних його аспектів вже давно усталена. Що вже очікувати тут соціологічного критичного аналізу, якщо вже й війну з метою патріотичного виховання державні інституції романтизують та героїзують, всіляко уникаючи кривавих, насильницьких, брудних її сторін.

Тим часом тема материнства криє багато проблемних питань, які проявляються, варто почати її досліджувати [2]. Саме з огляду на цю суспільну та дискурсивну ситуацію посилюють свою актуальність академічні способи дослідження соціальних, зокрема, дискримінаційних проблем материнства.

Окрім «безпроблемності» вітчизняний дискурс материнства також десоціологізований. Обговорення материнства майже не виходить на соціальний рівень, а бере його як природну даність, ігноруються процеси його культурної відтворюваності, ресурсної нерівності тощо. Про материнство зазвичай чуємо в приватному колі, у медіа, в експертному медичному та правничому колі, а ще, в останні десятиліття, в психології. І в усіх цих дискурсивних контекстах це питання зосереджується на рівні особистості жінки, не виходячи на груповий чи загальносуспільний.

З основної бібліографії питання складається враження, що тема материнства зовсім несоціологічна. Адже ті кілька видань із терміном „материнство” у назві, які видала пошукова система Центральної наукової бібліотеки імені Вернадського стосуються медицини, права та психології [14-16]. Звичайно ж, застосування гнучкіших алгоритмів пошуку дає змогу вийти на значно більшу номенклатуру видань (пошук у каталозі Наукової бібліотеки імені Максимовича дає вже 169 різних видань). Проте вони так само перебувають у тих

самих царинах. До них ще додається літературознавство чи філософія, але тут тема материнства це скоріше образ, так званий „архетип”, метафора.

Але така неувага української соціології до проблематики материнства, гадаю, тимчасова, бо питання нерівності та дискримінації в сім'ї буквально і фігурально народжуються. На це було акцентовано ще у другій хвилі фемінізму, що відобразилося у гаслі Керол Геніш «особисте – це політичне» [6]. Чи, приміром, у марксистській тезі про те, що саме в сім'ї твориться і відтворюється робоча сила, необхідна для функціонування економіки, зокрема капіталістичною. Ось як її подає у своєму огляді Гейл Рубін: „Як раз через відтворення робочої сили жінки стають однією з ланок у ланцюгу відтворення додаткової вартості, котра стає *sine qua pop* капіталізму” [20, с.94].

І соціологічне дослідження чи не найкраще здатне деконструювати соціальну нерівність та дискримінацію у приватній сфері загалом та зокрема в материнстві. Так проведене у середині ХХ століття Бетті Фрідан дослідження жінок білого середнього класу в США [5] підважило багато загальносоціологічних та повсякденних уявлень, породжених парсоніанським статево-рольовим розподілом функцій у сім'ї. Його результати виявили численні проблеми жінок-матерів за позірним благополуччям життя у приміських котеджах середнього класу в Америці.

На наших же теренах соціологічне дослідження теми материнства, яка досі займає собою ліву частку питання батьківства загалом¹, лише розпочинається. Його концептуалізацією, зокрема займається Стрельник Олена у своєму докторському проекті, висвітлюючи у публікаціях [22-25]. Це, почасти, зумовлено загалом малою увагою вітчизняних суспільних наук до всіх питань, які зараховуються в них не до публічних чи загальносуспільних, а до приватних. А приватна царина, у свою чергу, маркується як особиста справа людини та її родини. Тобто як недоступна для дослідження, а будь-яке втручання в неї вважається неприпустимим. Особливо це прагнення відгородження в сім'ї від інституційного впливу характерне для тоталітарних суспільств. Про це свідчить і нині поширений у публіцистиці вираз „сім'я – фортеця моя”, тож не дивно, що навіть насильство у сім'ї лиш у 2002 році почало трактуватися як кримінальний злочин, а не приватна справа сім'ї [10].

Приватизація материнства, відмова йому в загальносуспільному статусі та соціальній обумовленості пов'язана з патріархатною культурою, яка ще багато в чому визначає у нашому суспільстві гендерні відносини, зокрема так званий розподіл сфер: жінці належить сімейна, приватна сфера, а чоловікові весь інший світ. Тому для академічних кіл жінки зі своїми проблемами у материнстві частіше виявляються невидимими, а їх оприявлення потребує звернення до епістемології комори².

Єдине, що в академічній науці та державному управлінні обліковується і перебуває на постійному контролі – це кількісний бік материнства,

¹ Проблема в принципі стосується всього батьківства, та позаяк БАтьківство нині лише починає освоювати доглядову працю на тому ж рівні (Марценюк Тамара <http://hromadskeradio.org/2015/06/28/buti-tatom-i-mamoyu-v-ukrayini/>), то й досвід його проживання ще дуже обмежений

² Ця метафора невидимості розроблена в однойменній праці Ів Кософськи Седгвік (Eve Kosofsky Sedgwick) „Епістемологія комори” („*Epistemology of the Closet*”).

народжуваність [21]. Адже, на переконання людей від влади чи науки, висока народжуваність має забезпечувати такі важливі для економіки та національної безпеки трудові та мобілізаційні ресурси.

Тому то те, що материнство пов'язане із цілим рядом соціальних процесів та культурних чинників, дізнаємося не із звернення до пострадянської, а зарубіжної соціологічної літератури (напр., збірник «Mothers, Mothering and Motherhood across Cultural Differences»; статті Nicole Rousseau, Jiyoung Chae, Julie Cooper, Trudie Knijn [7; 8; 3; 1; 9]). Хоча ці публікації так само далеко не вичерпують ще всього спектру проблематик і навряд чи можуть бути перенесені на інший соціокультурний ґрунт.

Таким чином, підсумовуючи загальний стан академічної та, вужче, соціологічної уваги до питання дискримінації жінок в материнстві, зауважуємо її загальну слабку розробленість, більш того, не визнання даної теми як належної до суспільних наук. Спробуємо подальшим розглядом це спростувати, продемонструвавши соціологічність проблематики гендерної та інтерсекційної дискримінації в материнстві. Саме це і стане **метою** нашої розвідки. Основним її методом залучимо автоетнографію, що фіксує як типовий, так і унікальний досвід, а також статистичні і соціологічні дані, їх аналіз (гендерний, критичний та соціокультурний).

Ми вже якось звикли, що в очікуванні чи з появою статусу матері жінки різко втрачають мобільність, ба навіть „геттоїзуються” – замикаються в обмеженому просторі дому. Так уже вагітні відповідно до медичних засторог, повсякденних уявлень та традиційної культури мають різко зменшити свої пересування, їх інтенсивність та дальність. Проте в передчутті значно більшого обмеження, яке пророкують жінкам з появою дитини, часто саме жінки при надії проявляють таки завидну мобільність, прагнучи поподорожувати, завершити навчання, проекти, а найбільше ремонти – встигнути все.

Але, якщо в очікуванні дитини можна зберігати активність беручи всю відповідальність на себе та самостійно знаходячи потрібні знання і тим долати перешкоди неповороткої державної системи охорони здоров'я, то по її народженню значно збільшуються клопоти, додається відповідальність за дитину, а щодесятиліття суттєво зростають вимоги до звання „хорошої матері”¹. Для виконання сучасних завищених очікувань від ролі матері жінка має щонайменше на 3-6 років відмовитися від сну, професії, особистого простору та часу, будь-яких, окрім дитячих інтересів, втратити фінансову самостійність, сидіти вдома і повністю віддатися на милість родині чи мізерну допомогу органів опіки.

До всього того жінка має відмовитися від свого „Я”, замінивши його на „ми”, яке позначає винятково активність та досягнення дитини. Таку мовленеву стратегію спостерігаємо й у високостатусних жінок. Так, головна редакторка Видавництва Старого Лева Мар'яна Савка „звітувала” у своєму ФБ „Нам сьогодні два місяці! Ми вже багато чого вміємо. Вміємо чарівно посміхатися і робити хитрі очка, вміємо репетувати з півоберта, вимагаючи і домагаючись свого, вміємо

---

¹ Якщо в традиційному суспільстві вже те, що дитя виживало, було добре, в індустріальному, важило, щоби воно було нагодоване і здорове фізично, то в постіндустріальному уже як обов'язкові додаються вимоги до психічного та інтелектуального розвитку обов'язкові. Цікаво, що, як зауважує згадувана дослідниця материнства Олена Стрельник, вимоги до виконання ролі «хороших батьків» не симетричні для жінки та чоловіка [25].

весело гукати в діалозі з татом чи мамою...” На уточнення, про кого ще мовиться, раз такий займенник, відповіла: “нам - це ми про сина”¹.

Про невдячність такої самопожертви детальніше прописано у статті „Романтичні й неотрадиціоналістські мотиви культури в реакції на урбанізаційні процеси в українському суспільстві ” [11], її ж руйнівні наслідки для самоусвідомлення жінки і її психічного стану у згадуваній праці «Містика жіночності» показала Бетті Фрідан [5]. Вона проводила своє дослідження у середині минулого століття, коли парсоніанська модель статевого розподілу компетенцій у подружжі на дім (жіноча) та світ (чоловіча) набула найбільшого поширення. Висновки авторки невітні, адже жінки в „золотій клітці”, тобто із заможного передмістя, виявилися далеко не щасливими.

Це ж зауважили і студентки факультету соціології та психології, інтерпретуючи урбаністичні фото в ході виконання завдання практикуму «Проживання чоловічого і жіночого у просторі міста: умови й артефакти». Буквалізуючи метафору «золота клітка» одна з них виокремила ґрати як диференціюючий позначник архітектури. „Цікаво, що якщо навести словосполучення «ґрати на вікнах» чоловікові та жінці, перша асоціація, яка у них виникне, скоріш за все, буде різною. Так, для них обох ґрати – це позбавлення волі, але для чоловіка свободи фізичної (просто кажучи, ув'язнення); для жінки ж – свободи психологічної, особистісної. При тому, якщо поневолювачем для чоловіка буде «закон», то для жінки – чоловік. Виникає образ домогосподині, що денно сидить у чотирьох стінах, з яких лиш є лиш два виходи – двері та вікно. Та у двері вийти надто важко і небезпечно, а у вікно – просто, легко, навіть не вийти, а вилетіти у той уявний світ, де нема «коханого» чоловіка, «затишної» квартири і обридлого, безсенсового, «не свого» життя ” (Марія Диденко) [12, с. 181].

В патріархатному наративі медіа чи освіти часто згадують вислів з української традиційної культури, який має продемонструвати, що гендерної дискримінації та проблем у нас немає: „чоловік за один кут хату тримає, а жінка за – три”, але ж той один – це червоний кут, тобто єдиний сакральний! У цьому зв'язку можна згадати класичну працю «Структура кабільського дому» П'єра Бурдьє, де задається традиція соціологічного аналізу гендерованості розподілу простору дому в традиційній культурі берберських народів, він зазначає, що саме темний, північний бік закріплений за жінкою. Тож так чи інакше, структура простору дому розміщенням жінок, дітей та немічних позбавляє їх влади.

Якщо ж розглядати дім як локацію, то досі в українському суспільстві ситуація материнства у повсякденному та публіцистичному дискурсі постає як дилема: „дім чи робота”, „занедбання себе чи дитини”. Це пояснюється тим, що, стартуючи однаково – дім, садок, школа, виш, місце праці – саме жінка за поодинокими винятками при народженні дитини залишається вдома її доглядати. І якщо для чоловіка поява дитини майже не позначається на кар'єрних планах, то наслідки цієї події для жінки означає переривання попередньої траєкторії і зміну всього життєвого світу із подальшим складним поверненням на попередні позиції через кілька років, а то й полишенням їх на все життя. Ці гетто спальних районів

¹ <https://www.facebook.com/marjana.savka/posts/10205514743962185>

великого міста вповні збігаються із відомими випадками етнічних чи релігійних гетто.

Нині існують як проваджувані інституційно (державою через дитсадочки, а ринком – дитячими кімнатами і аніматорами в ТРЦ), так і належні самій жінці варіанти виходу з цих концентричних концентраційних кіл дім-двір, дім-майданчик-магазин-поліклініка, дім-садочок-робота-магазин-поліклініка.

Найперше до них належать досягнення так званого універсального дизайну – термін, що позначає доступність різних місць у місті для людей з обмеженою мобільністю. А це не лише інваліди, люди похилого віку, а й жінки з дитячими візочками. Активістки та активісти уже не один рік в Україні виборюють право на безбар'єрний простір, а з 2009 по 2015 роки затверджена державна програма „Безбар'єрна Україна” [18]. Інша зручність з'явилася із впровадженням у Києві системи GPS та майже точним розкладам руху, що дає змогу відслідковувати, коли прибуде той чи інший транспорт, знати, чи має він салон із низькою підлогою (це позначається значком людини на інвалідному візку). Проте транспорт з низькою підлогою все ж не робить жінку з візочком, не кажучи вже про людей на візках, самостійними. Бо такий тролейбус чи автобус зазвичай зупиняється так, що між тротуаром лишається якраз стільки місця, що ні перескочити його передніми колесами, ні вміститися обома і вже з проїжджої частини заскакувати в салон¹, що знову узалежнює жінку від допомоги оточуючих.

Роблять неприступними для жінки з дитячим візочком численні заклади інфраструктури: магазини, аптеки, кав'ярні, банки будь-які інші установи – всього лиш пару приступок при вході, не кажучи про стрімкі сходи, або ж подвійні двері. Подвоюється проблема пересування, коли жінка керує здвоєним візочком, везучи двійнят чи різновікових дітей, бо у них значно більші габарити і менша маневровість. І таких візочків у дворах в останні роки помітно побільшало, що, припускаю, пов'язано не лише з проявом спадковості, а й використанням допоміжних репродуктивних технологій. Не розраховані, що у людини з'являться діти чи болячки майже всі дореволюційні будинки, сталінки, хрущовки, особливо житло горішніх поверхів.

Але варто зауважити, що тему відсутності підйомників, пандусів, доступності міського простору піднімають не жінки з малими дітьми і не люди похилого віку, а громадські та міжнародні організації людей з особливими потребами, де чимало чоловіків працездатного віку, які між іншим згадують, що це полегшить життя не лише їм. Це також прояв інтерсекційності², адже означає, що й у безправ'ї не всі „звірі рівні”, бо, якщо проблема стосується винятково жінок чи літніх людей, то громадських організацій для її лобіювання обмаль, медія вона не піднімається, а держапаратом ігнорується.

---

¹ Як пояснює Олег Полозюк (Національна асамблея інвалідів України), для того, щоби можна було скористатися відкидним пандусом (ніколи не бачила, щоби ним скористалися), транспорт із низькою підлогою відповідно до відомчих інструкцій має зупинитися не далі ніж за 40 см від бордюрного каменю.

² Поняття, що використовується у дослідженні дискримінації, на позначення перетину ознак (стать, раса, вік, походження, заможність тощо), які за взаємонакладення поглиблюють соціальну нерівність.

Подолати згадувані бар'єри міського простору дозволяє застосування слінгів¹ і переносок. Та те, що це не типовість, а рідкість доводить випадок журналіста та письменника Артема Чапая, який за свої дописи і зокрема статтю «У вас все в порядку?» [26] про досвід паритетного батьківства, тобто повноцінного бАтьківства, зокрема носіння дитини в рюкзачку, отримав від „Ла Страда Україна" відзнаку ґендерної рівноваги Осінь 2012 та десятки обурених коментарів чоловіків, менше жінок, чиї ґендерні стереотипи були таким чином порушені.

Слід зауважити, що більшість користувачок слінгів зустрічаються у центральних районах міста. На віддаленому масиві Троєщина, де малечі повні двори, пару разів лиш траплялися мами з переносками (ерго-рюкзак, кенгуру), жодного разу не запримітила слінго-шарфи, слінги з кільцями та інші базові конструкції слінгів. І тут не так економічний (найдорожчий слінг дешевший за найдешевший візочок), а якраз звичаєвий, стильожиттєвий чинник грають свою роль, бо у спальних районах транслюється традиційніша культура материнства. Тому я не в своєму районі, а від колежанок та з соціальних мереж дізналася про такі пристосування.

Загалом же й у ситуації материнства соціальні мережі та утворювані за їх допомогою спільноти стають багатою ресурсною опорою (інформаційною, фінансовою, організаційною) у подолання меж гетто, у пошуці засобів мобільності. А бува, що такі спільноти можуть виходити за межі мережі контактів і ставати реальними об'єднаннями².

Та віртуальний простір, як це не парадоксально, може не лише звільняти, а й сам витворювати гетто. Приміром, жінки обмежують свої блукання павутиною певним типом сайтів вимушено, зокрема, тими, де вони продають-купують речі для дітей (ДитячийСеконд, Кідстаф, Клумба, Клубок, OLX). І вдаються до цього не так з екологічних причин (антиглобалістських, ресурсовичерпності, солідарності тощо), як з економічних. Така практика особливо притаманна не дуже заможним, точніше, для вищого нижчого та нижчого середнього класів. Про це свідчать такі типові примітки в оголошеннях про купівлю: „не за всі гроші світу”, „бюджетно”, „можна б/в”, „бюджет не більше ...”, чи прохання зачекати з оплатою до отримання «дитячих грошей»³, а в об'явах про продаж вищі пункти умовної шкали оцінок стану речей формулюються як „після однієї дитини”, «з етикеткою, можна на подарунок».

Та найбільше полегшує життя жінки, її доглядову працю, мобільність, зрештою, надає змогу відлучатися з дому залучення інших дорослих чи старших дітей у сім'ї, родичок та родичів, сусідок. Проте це теж залежність, оскільки ці відносини формально не врегульовані, тож через різницю очікувань, трактувань різними людьми правил, своїх прав та обов'язків може провокувати непорозуміння, конфлікти. У зв'язку з цим все більше жінок вдаються до послуг нянь. Нині ціна такого догляду у Києві коливається в діапазоні 30-70 грн. за годину чи від 4 до 15 тисяч гривень за місяць роботи. У той же час за даними

¹ Від англ. перев'язь, тканинне пристосування для носіння дітей, поширене у багатьох народів світу.

² Прикладом такої є „Творчі мами”: <http://tvorchi-mamy.nethouse.ua/>

³ Мовиться про допомогу при народженні дитини, що виплачується щомісячно протягом 36 місяців у розмірі 860 грн. [19].

Держкомстату середня заробітна плата у столиці приблизно 6 тисяч. Тож послуги няні приступні лиш для родин, чий достаток вище середнього, що майже не зустрічається серед багатодітних сімей, розлучених, одиноких матерів, родин, які переїхали з інших місць¹, втекли від насильства у сім'ї, зазнали якихось інших проблем, тобто тих, яким така допомога якраз найнеобхідніша для успішної адаптації, змоги покращити свій достаток та самооцінку працюючи в оплачуваному секторі економіки.

Неможливість вийти на роботу ставить її у повну залежність від інших з родини. А така фінансова несамостійність ще більш посилює геттоїзацію і збільшує ризик зазнати психологічного, економічного та фізичного насильства.

Висновки. Як ми побачили в ході нашого розгляду, просторові обмеження аж до геттоїзації по-різному зачіпають різні групи жінок. Як правило, соціально найвразливіші з них майже не мають вибору, ніж „героїчно” переживати всі обмеження і труднощі материнства. Водночас для заможніших, освіченіших жінок, тих які мають просторові бонуси – живуть у великих містах, у їх середмісті, у добре облаштованих місцях – доступні численні засоби та способи подолання бар'єрів мобільності. Тож для цієї групи матерів питання залишатися в колі дім-двір-торгівельний центр, чи виходити в ширший світ – це питання вільного вибору, який може скоригувати лиш патріархатна традиція оточення. Та навіть при доступі до всіх цивілізаційних досягнень, майже всі вони мають свої „але”, що вимагає постійної уваги до даної проблеми її ретельнішого дослідження для прийняття оптимальних управлінських рішень та реалізації дедискримінуючих соціальних ініціатив.

Щодо подальшого розвитку теми слід зауважити, що таким зокрема чином, тобто через іммобілізацію та геттоїзацію в материнстві, її замовчування жінки стають вразливішими, що грає на руку відтворенню системи нерівності, яка завдяки такому узалежненню може безкарніше дискримінувати жінку (вимушує її отримувати менше, а то й взагалі не отримувати за роботу, займатися всім непрестижним, віддавати власні таланти, ресурси, час, тіло, життя в пожертву, терпіти насильство). Замість робити невідчутною у мобільності та особистісному зростанні ту біологічну підставу, яка в материнстві в рази менша соціально надбудованого, держава, ринок, оточення спекулює на тому, що жінка народжує та годує грудьми, щоби легітимізувати все нові дискримінаційні практики.

Список використаних джерел

1. Altman Julie Cooper Social Motherhood Revisited / J. Altman // *Affilia*, February 2003; vol. 18, 1: P. 80-86.
2. Cha Ariana Eunjung It turns out parenthood is worse than divorce, unemployment — even the death of a partner / Ariana Eunjung Cha. — *The Washington Post*. — 11.08.2015. Available from URL: <http://www.washingtonpost.com/news/to-your-health/wp/2015/08/11/the-most-depressing-statistic-imaginable-about-being-a-new-parent>
3. Chae Jiyoung “Am I a Better Mother Than You?": Media and 21st-Century Motherhood in the Context of the Social Comparison Theory / Jiyoung Chae //

---

¹ Принагідно зазначимо, що подвійної геттоїзації зазнають переселенки, як зазначають у своїх дослідженнях Оксана Міхеєва [17], окрім того, що вони прив'язані до дому, сам дім цей розташований у закритих групах (поселеннях, таборах, санаторіях).

- Communication Research, June 2015; vol. 42, 4: pp. 503-525., first published on May 25, 2014
4. Family and social change in Socialist and Post-Socialist societies: change and continuity in Eastern Europe and East Asia / ed. by Zsombor Rajkai. Brill. Leiden Boston 2014.
  5. Friedan Betty The Feminine mystique / Betty Friedan : W.W. Norton and Co, 1963.
  6. Hanisch Carol "The Personal Is Political: The Women's Liberation Movement classic with a new explanatory introduction" (January 2006) <http://carolhanisch.org/CHwritings/PIP.html>
  7. Mothers, Mothering and Motherhood across Cultural Differences: A Reader. Edited by Andrea O'Reilly . Bradford, ON: Demeter Press, 2014.
  8. Rousseau Nicole Social Rhetoric and the Construction of Black Motherhood | N. Rousseau // Journal of Black Studies, July 2013; vol. 44, 5: pp. 451-471., first published on May 20, 2013.
  9. Trudie Knijn Social Dilemmas in Images of Motherhood in the Netherlands / Trudie Knijn // European Journal of Women's Studies, November 1994; vol. 1, 2: pp. 183-205.
  10. Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» Документ 2789-14 чинний. [Електронний ресурс]. Доступний за посиланням: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2789-14>
  11. Малес Л. Романтичні й неотрадиціоналістські мотиви культури в реакції на урбанізаційні процеси в українському суспільстві / Л. Малес // Український соціологічний журнал. - № 1-2, 2014. – С. 97-102.
  12. Малес Л. Фотографія в соціологічних дисциплінах. Методический аспект / Л. Малес // Визуальная антропология: новые взгляды на социальную реальность : Сб. науч. ст. / Под ред. Е. Ярской-Смирновой, П. Романова, В. Круткина. – Саратов : Научная книга, 2006. – С. 168-182.
  13. Марценюк Т. Гендерна соціологія Майдану: роль жінок у протестах / Т. Марценюк. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://goo.gl/sAsOJi>.
  14. Материнство и детство. Национальные и международные акты о правах матери и ребенка : сб. док. / Туркменский национальный ин-т демократии и прав человека при Президенте Туркменистана ; сост. А.Л. Могилевский [и др.]. - Ашгабат : [б.и.], 2000.
  15. Материнство : журн. для настоящих и будущих мам / Гл. ред. Е. Лаврентьева. - М. : Издательский дом "Паспорт Интернейшнл", 1996.
  16. Материнство: феномен психології та об'єкт виховання [Текст] : навч.-метод. посіб. / Проскурняк Ольга Петрівна ; Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. - Чернівці : Рута, 2011.
  17. Міхеєва О. Окупація, війна та інші можливості / О. Міхеєва // Журнал «Я» («Гендер і локація»). – № 38. – 2015. – С. 7-9.
  18. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів щодо створення безперешкодного життєвого середовища для осіб з обмеженими фізичними можливостями та інших маломобільних груп населення на 2009-2015 роки "Безбар'єрна Україна"». Документ 784-2009-п чинний. [Електронний ресурс]. Доступний за посиланням: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/784-2009-%D0%BF>
  19. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку призначення і виплати державної допомоги сім'ям з дітьми» № 1751 від 27 грудня 2001 року. Документ чинний. Поточна редакція від 11.06.2015 року. [Електронний

ресурс]. Доступний за посиланням: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1751-2001-%D0%BF>

20. Рубин Гейл Обмен женщинами: заметки о “политической экономии” пола / Г. Рубин // Хрестоматия феминистских текстов. Переводы / Под ред. Е. Заславской, А. Темкиной. СПб. : Изд-во Дмитрий Буланин, 2000. - С. 89-139.

21. Стрельник Е. Украинский традиционализм и дискурс «женской ответственности» за низкую рождаемость / Е. Стрельник // Социологические исследования. - № 8. – 2012. – С. 71-77.

22. Стрельник О. Коммодификация материнства (на примере рынка вспомогательных репродуктивных технологий) / О. Стрельник // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Сер. «Соціологія». – Вип. 1(4). – 2013. – С. 59-62.

23. Стрельник О. Материнська любов як історико-соціальний феномен / О. Стрельник // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна – Вип. 18. – 2012. – С. 153-154.

24. Стрельник О. Соціальна стигматизація мономатеринських сімей / О. Стрельник // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - № 4. – 2012. – С. 148-157.

25. Стрельник О. Хорошие матери, хорошие отцы... Гендерная асимметрия социокультурных представлений об ответственном родительстве / О. Стрельник // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного українського суспільства : Збірник наукових праць. Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. – Вип. 19. – 2013. – С. 367-370.

26. Чапай Артем «У вас все в порядке?» / Артем Чапай // [Електронний ресурс]. Доступно за посиланням: infopom.org.ua/materials/author_column/U_vas_vsyo_normalno/50800

Отримано 10.05.2015 р.

УДК 316.77

Судакова В.М. °

Інститут культурології НАМ України, доктор філософських наук, завідувач відділом

ІНТЕРАКТИВНА ПРИРОДА СОЦІАЛЬНИХ МЕДІА: СОЦІОКУЛЬТУРНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ ФУНКЦІОНАЛЬНИХ КРИТЕРІЇВ

В статті представлена наукова аргументація концептуальних уявлень стосовно визначення соціальних медіа як специфічної інтерактивної інституціональної підсистеми сучасного інформаційно-комунікативного середовища в аспекті соціокультурної ідентифікації її функціональних критеріїв.

Ключові слова: інформаційний простір, медійний простір, інтеракція, традиційні медіа, соціальні медіа, функціональні критерії соціальних медіа

В статтє представлена научная аргументация концептуальных представлений относительно значимости определения социальных медиа как специфической интерактивной институциональной подсистемы современной информационно-коммуникативной среды в аспекте социокультурной идентификации ее функциональных критериев.

Ключевые слова: информационное пространство, медийное пространство, интеракция, традиционные медиа, социальные медиа, функциональные критерии социальных медиа

The scientific argumentation of the conceptual position concerning understanding social media as the specific interactive institutional subsystem of the contemporary information- communicative media-space is presented in the article. The sociocultural identification of the functional criteria of this subsystem is also presented by the author.

Keywords: information space, media-space, interaction, traditional media, social media, functional criteria of the social media

Актуальність. Сучасний інформаційно-комунікативний простір, як відомо, є важливим об'єктом багатьох напрямків наукових досліджень. Даний об'єкт досліджують філософи, психологи, юристи, філологи, математики, програмісти, представники політологічних, педагогічних і технічних наук. І особливої актуальності набуває розвиток соціологічного, соціокультурного і культурологічного підходів до вивчення процесів функціонування новітніх інформаційно-медійних комплексів, суспільна роль яких суттєво зростає в умовах новітніх революційних технологічних змін.

Виходячи із загальних вимог до аналітичних досліджень, зазначимо, що соціальні взаємодії у інформаційно-медійній сфері дедалі більше опосередковуються новими технічними засобами. Достатньо очевидним є те, що величезне значення для розуміння сучасних медіа має технологічний компонент. Не випадково М.Маклюєн постійно підкреслював зв'язок історичних етапів розвитку загальнолюдської культури з суперечливими змінами в інституціональних механізмах передачі інформації. Саме тому важливо враховувати, що медійний простір – це простір, в якому стабільно відтворюються фундаментальні антагонізми людського буття. Це протиріччя 1) соціального і біологічного; 2) колективного і індивідуального; 3) суб'єктивного і об'єктивного; 4) комунікативності і самотності. Не можна також не відмітити той факт, що зараз є очевидною специфікація медійного простору новітніми інтерактивними інформаційними технологіями. Впливи глобалізованих інформаційних систем на світові порядки посилює їх структурованість, а також ці впливи породжують специфічну структурованість медійного простору - в ньому з'являються різні ієрархічно і послідовно зв'язані підсистеми «традиційних» і «нових» інтерактивних соціальних медіа.

Слід констатувати, що концептуальні питання, які пов'язані з дослідженням типологічної специфіки та інтерактивної природи соціальних медіа, на даний час потребують подальшого наукового осмислення. Приймаючи до уваги дану обставину, **мета** статті полягає у розвитку концептуальних уявлень стосовно визначення соціальних медіа як специфічної інтерактивної інституціональної

підсистеми сучасного інформаційно-комунікативного середовища в аспекті соціокультурної ідентифікації її функціональних критеріїв.

Насамперед зазначимо, що переважна більшість вчених, які вивчають тенденції формування та розвитку медійного простору, [1,2,3,4] доводять, що історія масмедіа починається з появою газет сучасного типу, які з'являються у середині 18 століття на основі книговидавання – нової, революційної у цьому контексті, технології. Аудіовізуальні форми ЗМІ виникають в першій половині ХХ століття на базі якісно нових революційних технічних інновацій. Їхній культурний потенціал мав величезне значення для розвитку інституціональних механізмів медійного простору, медійних систем і комплексів, впливаючи на зміни їх соціальних і культурних функцій.

У даному зв'язку важливо підкреслити, що інформаційно-інтерактивний технологізм новітніх медіа обумовлює їх якісно нову виробничу специфіку. Реально виробництво інформаційного продукту здійснюється в системі ЗМІ за загальним ритмом і законами матеріального виробництва: в ньому є розподіл праці, професійна структурація, планування, інвестиції, маркетингові, рекламні, фінансові відділи, «конвеєрне» виробництво повідомлень. В цьому просторі працюють медійні суб'єкти (агенти, актори), які, як носії певних знань, навичок, інших культурних надбань, неминуче розвивають нові власні якості і набувають характеристик і компетенцій, які зумовлені цими технологіями.

Водночас, слід констатувати, що на початку ХХІ ст. все більш примітною стає нова суперечлива тенденція: в культурному просторі сучасних суспільств інтенсивне впровадження інноваційних технологій ЗМІ призводить до дискредитації і знецінення соціального впливу тих медійних систем, які традиційно були зорієнтовані на вироблення одностороннього потоку інформації, наслідком якого є онтологічна розірваність соціальної комунікації.

З розвитком цієї тенденції породжуються специфічні проблеми, серед яких, перш за все слід вказати на поступово розуміння необхідності створення медійних комплексів, які б могли посилювати інтерактивну функцію спілкування. В традиційних медіа такої функції немає. Саме розвиток нових інформаційних технологій, перш за все інтерактивної мережі Інтернету, дозволяє перетворювати традиційні комунікації між суб'єктами за допомогою «посередника» в нові форми, коли інформаційний потік регулюється не тільки виробниками, але і, безпосередньо, споживачами. Поява неорганізованих творців інформації, які починають спілкуватись один із одним, створювати нові інформаційні повідомлення, розповсюджувати їх свідчить про якісно новий етап соціальних і міжособистісних взаємодій, зростання інтерактивних можливостей медійних систем, «нових медіа».

Власне визначення змісту поняття «нові медіа», безперечно, пов'язане з появою саме цих нових якостей і характеристик. Звісно, що зміни в якісному і кількісному режимах існування та суспільного функціонування «нових медіа» актуалізують та стимулюють пізнавальні запити на здійснення нових категоріальних уточнень, до яких, на мій погляд, належить і визначення змісту поняття «соціальні медіа».

Примітно, що загальні концептуальні уявлення щодо з'ясування змісту поняття «соціальні медіа» виникають в результаті протиставлення окремих інституціональних характеристик нових медіа традиційним медійним комплексам і

системам. Не вдаючись до більш детального аналізу і опису типів і форм сучасних медіа, вкажемо лише на базові відмінності, хоча, звісно, традиційні медіа не відходять в минуле і не гинуть назавжди. Вони існують як необхідний компонент інформаційного буття і мають величезний потенціал самозбереження в тому числі і завдяки такої їх якості як специфічна монологічність.

У багатьох працях дослідників медіа–систем підкреслюється, що традиційні медійні комунікації існують і описуються у термінах передачі різноманітних послань та повідомлень - тобто як процес, який лише формально поєднує того, хто надсилає інформаційне повідомлення та того, хто його одержує. На це, зокрема, вказують дослідження медійного простору наукові праці останніх років А.Черних [5, с.84-105] та А.Ассман [6, р. 55-84].

Таким чином, традиційні медіа з позицій соціологічного підходу є лише інституціональним засобом встановлення зв'язку і становлять інтерес з точки зору сприяння чи перешкоджання встановленню такого зв'язку. Тобто традиційними є ті медіа, які встановлюють однобічний зв'язок: телебачення, радіо, друковані видання. Але сучасний комунікативний режим у глобалізованому суспільстві потребує і вже здійснив появу і розвиток інших видів медійності. Це – медійне спілкування. Воно відбувається у певному середовищі, із певним специфічним оточенням і за певними (фактично необмеженими) правилами. Тобто соціальні медіа – це медійні системи, які встановлюють двосторонній та багатосторонній зв'язок між учасниками комунікації. Крім цього поняття «соціальні медіа» вказує на вид масової комунікації, що здійснюється опосередковано через мережу Інтернет та має низку суттєвих відмінностей від традиційних засобів масової інформації.

В наукових дослідженнях сфери інформаційно-медійних систем є декілька цікавих спроб виявлення специфіки новітніх медійних технік спілкування як інформаційного обміну між суб'єктами комунікації [7, 8]. Наприклад, на мій погляд, доволі успішним і перспективним для подальшого розвитку є аналіз соціальних медіа як механізму мобілізації протестної активності в сучасному українському суспільстві, результати якого викладені у статті Б.Вахули [8, с.34-38]. У даній статті автором аргументовано виділена та охарактеризована низка ознак, за якими слід розрізняти традиційні та соціальні медіа. Це - якість вироблення і поширення інформації; виробники змісту інформаційних повідомлень; доступність та охоплення аудиторії; динамізм сервісних можливостей; мінливість у продукуванні артефактів [8, с.35]. З нашої точки зору, ці ознаки цілком можливо інтерпретувати як певні критерії інституціональних відмінностей між традиційними і соціальними медіа.

Водночас, слід підкреслити і вказати на важливість здійснення соціокультурної ідентифікації та розкриття змісту функціональних критеріїв, які, по-перше, фіксують специфічні функціональні відмінності між традиційними та «новими» соціальними медійними системами, а, по-друге, дають змогу оцінити характер деструктивних соціальних ризиків, пов'язаних з непередбаченістю соціокультурних наслідків медійного впливу на особистісну свідомість і підсвідомість реципієнтів і небезпекою безконтрольного маніпулювання чуттєвими реакціями і сприйняттями людей.

Такими функціональними критеріями, які безпосередньо специфікують «соціальні медіа» від традиційних, з нашої точки зору, є:

1. Різноманіття, багатогранність тематики і способів подачі інформації. Наприклад, для традиційних медіа стандарти достовірності і якості інформації контролюються комплексом формальних і неформальних правил і норм (законодавство про засоби масової інформації, норми авторського права, заборони на привласнення інформації без посилань на джерела і т.п.). Соціальні ж медіа містять як високоякісні інформаційні масиви так і значний обсяг низької, сумнівної і, навіть, недостовірної інформації.

2. Централізованість і ієрархічність у масиві повідомлень, які обумовлені тим, що продукувати зміст у середовищі сучасних соціальних медіа може кожний користувач, тоді як традиційні медіа продукують зміст, який диктують власники та редакційна політика інформаційних агенцій, видань, каналів тощо. Саме тому зміст і якість інформаційних повідомлень значною мірою відображає політичні, етичні, культурні настанови людей, які здатні трансформувати інформаційні масиви з врахуванням владних, економічних, політичних пріоритетів певної частки населення.

3. Споживання і розповсюдження інформації в традиційних та соціальних медіа якісно специфікує ці види медійних систем. Дійсно, традиційні медіа не вимагають від користувача володіння особливими обладнанням і знаннями (іноді ексклюзивними) щодо технологій отримання, або розповсюдження інформації, тоді як нові соціальні медіа потребують від користувача знань і навичок використання різних, технічно складних, швидкозмінюючихся, до того ж дорогих, медійних і мультимедійних пристроїв. Більш того, у деяких країнах, або регіонах такі технології ще не є загальнодоступними, тобто є підстави стверджувати, що нові соціальні медіа є фактором продукування інтелектуальної, освітньої і технологічної нерівності, навіть створення нової елітарної верстви, нової структури, в якій посилюється нерівність на підставі обмежень доступу до таких форм спілкування, тобто саме «технологізація» соціальних медіа має конфліктогенний ресурс.

4. Оперативність надання інформаційних послуг є також фактором, який помітно специфікує традиційні і соціальні медійні системи. Для традиційних медіа завжди потрібен час для подачі повідомлень, тим більш коли вони супроводжуються коментарем, або поясненням, або потребують оформлення, чи редакції. В соціальних медіа, кожен із користувачів може майже миттєво одержувати і надавати інформацію в мережі інтернет, за допомогою новітніх швидкісних електронних гаджетів.

5. Відповідальність як риса, яка розрізняє традиційні і нові соціальні медіа, проявляється в тому, що традиційні медіа, одного разу розмістивши певну інформацію не можуть її змінювати, якщо вона не потребує спростування і відповідають (в тому числі юридично) за оприлюднений зміст. Натомість сучасні соціальні медіа в цьому сенсі є мінливими, менш надійними, значно менш відповідальними і в етичному, і в правовому сенсі.

Звісно ці особливості традиційних і соціальних медіа знаходять прояви у різних формах соціальних взаємодій. Вони продукують контроверсійні тренди соціальних змін в комунікативному просторі: це нові (анонімні, замасковані, відверті) форми спілкування, наявність, або відсутність заборон на тематику, ресурс цензури, дозвіл на лайку, брехливу презентацію, жорстокість і, одночасно, висвітлюють можливість абсолютного фактажу, «реальної, в реальному часі

картинки», показ місця події і т.п. Загалом нові комунікативні технології мережі Інтернет реально спроможні принципово змінили інтерактивний простір, простір спілкування в сучасних суспільствах. Більш того, в них безпосередньо виявляється специфічна сутнісна риса соціальних медіа. Вони з'орієнтовані на «розмову», на «бесіду» в розмовному, або текстовому вигляді, тобто інтерактивність проявляє себе як саме природна, базова потреба в міжособистісному спілкуванні.

Оптимістична інтерпретація функціонування соціальних медіа визнає за ними значний потенціал трансформації громадської свідомості, зокрема, мережа Інтернет є способом «неопосередкованої» комунікації між громадянами та владою, між різного роду представниками культурних, релігійних, наукових спільнот, внаслідок чого зменшується, або долається залежність громадян від суто політичних партійних організацій, груп інтересів, чи кандидатів. Безперечним також є величезний потенціал соціальних медіа бути ефективним механізмом розвитку інформованості, зростанню можливостей безпосереднього обговорення, розуміння і, навіть, психологічної релаксації.

Відомо, що політичне життя, безперечно, є майданчиком медійної активності. Але, соціальні медіа є дуже цікавою темою для дослідження культурних ефектів. Вони пов'язані із презентацією, формуванням і розповсюдженням культурних, тобто художніх, мистецьких, наукових, освітніх зразків, цінностей, етосу, які, по-перше, відповідають світовим перспективним зразкам, і, по-друге, формують простір взаєморозуміння, прийняття і співучасті національних ідентичностей, коли в процесах культуротворення формується простір нової естетики смислів, культури суспільних драматургій і самовираження.

Висновки. 1, Практичне користування новими – інтерактивними соціальними медіа в Україні за останні роки значно поширилось та інтенсифікувалося. Саме соціальні медіа дедалі все більше стають специфічним інтерактивним культурним осередком та частиною буденного життя людей. Інтенсифікація соціального впливу соціальних медіа відбувається за рахунок зростаючої інтеграції в медійний простір підростаючого покоління, хоча постійно зростає частка людей середнього та навіть старшого віку, яких ще 5 – 7 років тому було дуже мало.

2. Важливим науковим завданням є здійснення соціокультурної ідентифікації та розкриття змісту функціональних критеріїв, які, по-перше, фіксують специфічні функціональні відмінності між традиційними та «новими» соціальними медійними системами, а, по-друге, дають змогу оцінити характер деструктивних соціальних ризиків, пов'язаних з непередбаченістю соціокультурних наслідків медійного впливу на особистісну свідомість і підсвідомість реципієнтів і небезпекою неконтрольного маніпулювання чуттєвими реакціями і сприйняттями людей.

3. Серед різноманіття сфер, які зачіпають соціальні медіа найбільш вагомою є сфера соціально-політична, хоча увага до культурних програм також є дуже значною. Це стосується кінопродукції, розважальних програм, суто музичного життя країни і світової музики.

4. Для культурологічного аналізу проблем розвитку соціальних медіа дуже важливою є тема зв'язку соціальних медіа з явищем «зацікавленої публіки» -

групи населення, яка фокусує увагу на суто культурних явищах, мистецтві і в цілому – художньому житті країни.

Список використаних джерел

1. Маклюен М. Понимание Медиа. Внешние расширения человека. / М.Маклюен. – М.: «Гиперборея», 2007. - 464 с.
2. Склэйр Л. Культурно-идеологические транснациональные практики. / Л.Склэйр // Назаров М.М. Массовая коммуникация и общество. Введение в теорию и исследования. - М.: «Аванти плюс», 2003. - С.343-353
3. Габермас Ю .Залучення іншого: Студії з політичної теорії. /Пер. з нім. / Ю. Габермас. – Львів: Астролябія, 2006 - 416 с.
4. Медіа. Демократія. Культура. (За ред. Н.Костенко, А. Ручки.- К.: Інститут соціології НАН України, 2008.- 356 с.
5. Черных А. Мир современных медиа. / А.Черных.- М.: ИД «Территория будущего», 2007.- 312 с.
6. Assman A. Introduction to Cultural Studies: Topics, Concepts, Issues. / Aleida Assman. – Berlin: Erich Smidt Verlag, 2012. – 248p.
7. Наумова М.Ю. Культурні порядки сучасних медіа. / М.Ю. Наумова. //Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. Зб. наук. праць. Вип.15.- К.: Логос, 2012. - С.13-24.
8. Вахула Б.Я. Соціальні медіа як механізм протестної мобілізації в сучасному українському суспільстві. / Б.Я.Вахула. // Український соціум. - 2015.- № 1. - С.34-43.

Отримано 12.05.2015 р.

УДК 316.6:303

Чернова К.О. °

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології, доктор соціологічних наук, старший науковий співробітник

Нахабич М.А.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології, провідний інженер

РЕГІОНАЛЬНИЙ ТА НАЦІОНАЛЬНО-МОВНИЙ ВИМІР УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ

В статті аналізуються регіональний та національно-мовний вимір українського соціуму. Громадяни всіх регіонів України, як показало опитування 2014 р., у переважній більшості є прихильниками єдиної унітарної України, а не федералізації.

Ключові слова: *регіон, регіональна самоідентифікація, національно-мовна самоідентифікація.*

В статье анализируются региональное и национально - языковое измерение украинского социума. Граждане всех регионов Украины, как показал опрос 2014, в подавляющем большинстве являются сторонниками единой унитарной Украины, а не федерализации.

Ключевые слова: *регион, региональная самоидентификация, национально - языковая самоидентификация*

In the article the regional and national linguistic dimension Ukrainian society. Citizens of all regions of Ukraine, according to the survey in 2014, the vast majority are supporters of a single unitary Ukraine, but not federalization.

Keywords: *region, regional identity, national and linguistic identity*

Актуальність дослідження. Нині проблема регіональних особливостей українського соціуму, зокрема, консенсусного рівня із врахуванням інтересів всіх регіонів сучасної України, набула особливої гостроти, оскільки всі вони характеризуються нерівністю можливостей, адже кожному з них є властивою неоднакова сукупність власних складових економічного, демографічного потенціалів.

В соціологічній літературі під "регіоном" розуміють територіально диференційовану спільноту людей. Регіон є не тільки економічним простором, але й постає як простір певної соціальної структури, організації влади та культурних традицій [1, с. 5].

Науковою проблемою даної статті є те, що одним із наслідків трансформаційних процесів стало помітне зростання ролі дезінтеграційних процесів як своєрідної реакції на невизначеність ситуації щодо існуючої форми інформаційного структурування світу. Тому на сьогоднішньому етапі для українського суспільства надзвичайно важливими є сприяння та забезпечення комунікативно-мовної інтеграції в умовах різноманітності культур. Відповідно, **мета** статті – з'ясувати регіональний та національно-мовний вимір українського соціуму, оскільки поділ електорального поля в Україні відбувається саме за регіональною ознакою та такими питаннями, як зовнішньополітичні орієнтації та мова.

Аналіз останніх публікацій досліджень. Значущість мовних проблем та мовні преференції жителів різних регіонів, типів поселень і вікових груп, ситуація в різних етнорегіонах України, відмінності у ставленні до статусу української мови як державної розглядали такі дослідники, як: Л.Аза, О.Вишняк, В.Євтух, І.Прибиткова, В.Хмелько, І. Кресіна, В. Крисаченко, І. Курас, О. Майборода, Л. Нагорна, М. Обушний, І. Оніщенко, М. Панчук, Ю. Римаренко, М. Степико, В. Трощинський, М. Шульга та інші.

Виклад основного матеріалу. Соціологічні дослідження свідчать про те, що останнім часом відбувається деяке поглиблення міжрегіональних диспропорцій фактично за всіма показниками: це і валовий регіональний продукт, рівень заробітної платні, обсяги іноземних інвестицій у структурі економіки регіону тощо, тому подальше збереження такої ситуації негативно відбивається на територіальній цілісності держави.

Однією із ключових проблем сьогодні є проблема формування регіональних ідентичностей, проблема ідентифікаційних криз, пов'язаних з різноспрямованістю регіональних самоідентифікацій, мовних уподобань тощо [2, с.256; 3, с. 405].

Якщо ми звернемося до результатів експертного опитування аналітичного Центру Разумкова щодо бачення міжрегіональних відмінностей і протиріч в цілому, то більшість (61,9%) громадян України не згодні з твердженнями, згідно з якими "відмінності культури, мови, історичної спадщини, зовнішньополітичних орієнтацій західних і східних українців настільки великі, що їх можна вважати різними народами": абсолютну незгоду висловили 27,4% опитаних, ще 34,5% - засвідчили, що "скоріше не згодні". Водночас, погодилися із твердженням беззастережно лише 6,4%, "скоріше" погодилися - 20,1%. Не згодні (абсолютно та "скоріше") з наведеним вище твердженням становлять абсолютну більшість у всіх регіонах та областях України, за винятком Донецької і Чернівецької областей, де вони становлять лише відносну більшість (48,4%, та 47% опитаних, відповідно), та Херсонської області, де частка незгодних статистично значуще не відрізняється від частки згодних (43,9% і 37,8%, відповідно) [4, с.20].

Що стосується міжрегіональних протиріч, то майже дві третини (65,5%) громадян України не вважають жодні (політичні, мовні, культурні, економічні) протиріччя та диспропорції між західними і східними регіонами настільки глибокими, що вони можуть призвести до розпаду країни та входження окремих її частин до складу інших держав. Така думка переважає в усіх регіонах, її поділяють понад 72% жителів Центру, 71,3% - Заходу, майже 60% - Сходу, 56,4% - Півдня. Переважає вона й у всіх областях України, за винятком Херсонської, де ті, хто впевнений, що немає таких глибоких міжрегіональних протиріч, які могли б призвести до розпаду країни, становлять відносну більшість (46,4%) опитаних [4, с. 20].

Нині в українському суспільстві має місце явище соціальної напруженості. Така шкала дає змогу визначати рівень соціальної напруженості на підставі обчислення Індексу дестабілізаційності протестного потенціалу (ІДПП). Шкала включає перелік акцій соціального протесту, серед яких людина відзначає лише ті, в яких вона готова брати особисту участь. Кожна із акцій протесту має свій коефіцієнт дестабілізаційності, розрахований на підставі експертних оцінок. Сукупність акцій протесту, в яких людина готова взяти участь з урахуванням коефіцієнта дестабілізаційності кожної акції, уможливорює визначення ІДПП конкретної людини. Поширеність у суспільстві індивідів із високим рівнем дестабілізаційності протестного потенціалу є показником соціальної напруженості.

Зазначимо, якщо у 2012 р. показники зростання напруженості були на рівні 28,8%, то у 2014 р. вони зросли до 41%. Одним із регіонів, який відзначається більш песимістичними настроями відносно власного майбутнього та країни в цілому є Донбас (див. табл. 1) [5, с 361].

Примітно, що заперечення критичної глибини міжрегіональних протиріч висловлюється на фоні дійсно значних регіональних розбіжностей геополітичних орієнтацій жителів різних регіонів України. Так, якщо на Заході більшість (61,3%) опитаних вважають пріоритетним напрямом зовнішньої політики України відносини з ЄС, в Центрі думки жителів поділені майже в рівних частинах між ЄС (34,3%) і Росією (32%), то на Півдні і Сході пріоритетними є відносини з Росією (відповідно 62,5% та 58,6%).

Таблиця 1 - Які почуття виникають у Вас, коли Ви думаєте про своє майбутнє та про майбутнє України: (% за регіонами):

	Донбас	Захід	Південь	Північ	Центр	Схід	Київ
	Майбутнє своє/ України	Майбутнє своє/ України	Майбутнє своє/ України	Майбутнє своє/ України	Майбутнє своє/ України	Майбутнє своє/ України	Майбутнє своє/ України
Оптимізм	10,7/ 9,6	3,18/ 31,0	17,9/ 9,7	24,9/ 28,7	23,3/ 18,6	29,9/ 28,2	40,5/ 46,8
Розгубленість	26,7/ 20,3	12,5/ 10,6	15,9/ 12,8	13,3/ 9,2	17,2/ 14,9	19,5/ 13,6	13,5/ 11,1
Надія	26,7/ 19,6	48,8/ 49,4	3,64/ 47,2	58,4/ 60,8	56,8/ 51,7	51,4/ 53,1	63,5/ 69,0
Тривога	49,1/ 44,1	30,6/ 39,2	46,7/ 49,7	46,4/ 49,8	34,1/ 44,6	39,3/ 43,8	28,6/ 37,3
Страх	24,2/ 23,8	16,1/ 26,7	16,4/ 20,0	22,9/ 21,5	17,6/ 31,1	16,1/ 22,9	7,9/ 11,1

Дані соціологічних досліджень підтверджуються результатами дискусій, проведених у фокус-групах у різних регіонах України. Вони свідчать, зокрема, про те, що громадяни досить чітко розрізняють регіональні відмінності - явище, тією чи іншою мірою притаманне фактично всім країнам світу, та міжрегіональні протиріччя, які дійсно можна назвати розколом (роз'єднанням) країни. Переважна більшість учасників дискусій, відзначаючи наявність регіональних відмінностей і навіть "поділу народу України", зумовлених історичними, економічними, соціально-культурними чинниками, наполягала на тому, що реального розколу в Україні немає. Так, відзначаючи "поділ за конфесійною ознакою", учасники фокус-групи в Тернополі стверджують, що "розколу на основі релігійної належності немає"; учасники харківської фокус-групи стверджують, що існує розбіжність "між радянською та українською ментальністю", але "розбіжності невеликі, політики їх штучно перебільшують", "відмінності між регіонами незначні, порівняно з відмінностями між Україною і Росією". Водночас, більшість учасників дискусій відзначали, що "розкол", "роз'єднання" тощо - це проблема, штучно створена (і створювана) політиками, які використовують реальні відмінності регіонів у власних політичних цілях [4, с 22].

Результати дослідження засвідчують, що всі російськомовні групи мають певні спільні риси. Зокрема, всі російськомовні громадяни засвідчують близькість у питаннях визнання себе патріотами України та сприйняття її як Батьківщини. При цьому, представники російськомовних груп демонструють помітно вищий рівень патріотизму, ніж представники референтної групи росіян.

Більшість представників усіх груп не вважають, що західні і східні українці є різними народами, тим більше - що відмінності між ними можуть призвести до їх роз'єднання та створення власних держав (чи об'єднання з іншими державами). Переважна більшість представників усіх російськомовних груп не підтримують варіанти розвитку власних регіонів, які передбачають порушення територіальної

цілісності України. Водночас, вони підтримали б розширення прав і повноважень місцевого самоврядування в регіонах.

Дистанція між різними російськомовними групами та референтною групою росіян стосовно багатьох питань є більшою, ніж між російськомовними громадянами та українцями - що свідчить про безпідставність ототожнення в суспільно-політичному та соціокультурному контекстах російськомовних громадян України з росіянами, які проживають в Україні.

Російськомовні громадяни не є однорідною спільнотою, а позиції їх окремих груп, що виокремлюються на підставі певних критеріїв, можуть суттєво відрізнятися одна від одної. Зокрема, наявність таких ознак, як визнання рідною мовою української і належність до української культурної традиції помітно впливає на позиції громадян у питаннях: статусу мов в Україні (в напрямі збереження вищого статусу української мови); розуміння нації та національності (в напрямі підвищення ролі етнічного компонента); бачення перспектив домінування в Україні в майбутньому культурних традицій (в напрямі переважання української традиції); оцінки пріоритетних напрямів зовнішньої політики України (в напрямі підвищення частки прихильників ЄС).

До речі, розширення повноважень регіонів підтримує майже половина громадян України (а саме 46,7%). Найбільша кількість прихильників цієї ідеї проживає у західних областях. Про це повідомила директор Фонду "Демократичні ініціативи" І.Бекешкіна. Тоді як "федералізацію" підтримує значно менше осіб. На Заході до цієї ідеї схиляється всього 1,3% опитаних, у Центрі – 3,5%, у південних областях – 6% респондентів і на Сході – 16,3%. Найвищий показник спостерігається на Донбасі – 38,8%", - зазначила експерт. [6, с. 1].

Щодо рівнів соціально-економічного розвитку регіонів, які визначаються цілою низкою показників, як індекси соціальної рівності; індекси розвитку соціальної інфраструктури; індекс економічної активності населення, то за підрахунками фахівців, за рівнем інтегрального індексу соціальної рівності у 2006 р. його середні показники перевищують показники цього індексу на таких територіях: Автономна Республіка Крим, Вінницька, Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Черкаська області. До областей, які не досягають середнього рівня, належать: Волинська, Житомирська, Закарпатська, Луганська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Чернівецька, Чернігівська. За цим показником на протилежних полюсах знаходиться Донецька область (найвищий індекс) та Волинська (найнижчий індекс) [2, с.247]. Фахівці, спираючись на цю методику, ранжують регіони України так: 1) «динамічні важковики» (Київ, Запорізька, Дніпропетровська, Донецька, Харківська області); 2) «повільні важковики» (Одеська, Київська, Полтавська області); 3) «динамічні легковики» (Волинська, Закарпатська, Кіровоградська, Луганська, Миколаївська області та м.Севастополь); 4) «легковики-аутсайтери» – усі інші області, які є у групі депресивних територій чи ризикують до них потрапити [2, с.247; 7, с. 41-54; 8, с. 94-122; 9, с. 56; 10].

Як зазначають О.Стегній та М.Чурилов, "проблема регіоналізації безпосереднім чином залежить від еволюції економічного стану України, її окремих регіонів та активності певних політичних сил. Уявляється очевидним, що позитивні зміни в українській економіці зняли б цілу низку політичних проблем,

включаючи зниження гостроти регіонального сепаратизму" [1: с. 164]. Саме через нестабільну економічну ситуацію мають місце показники соціальної напруженості - це індивіди з досить високим рівнем протестного потенціалу (див. табл. 2) [5, с. 358].

Таблиця 2 - Як Ви вважаєте, чого люди зараз побоюються найбільше: ?

	Все населення України	Донбас	Захід	Південь	Північ	Центр	Схід	Кііе
Зростання цін	63.0	34.5	67.5	63.3	63.8	50.7	54.5	68.3
Невиплати зарплат пенсій	60.8	49.5	56.5	61.0	59.7	44.9	63.3	60.0
Безробіття	60.2	63.0	58.0	54.9	60.1	52.0	66.9	67.5
Нападу зовнішнього ворога на Україну	59.6	55.5	61.6	57.9	68.3	71.3	73.2	74.6
Розпаду України як держави	45.9	66.9	52.2	49.7	57.3	53.0	70.1	46.8

Зазначимо, що український соціум є диференційованим за етнічними й лінгвістичними показниками. Як зазначає В.Хмелько, важливим аспектом характеристики лінгво-етнічної структури суспільства є її зміни не тільки у часі, але й у просторі — параметри її територіальних складових. У найзагальнішому вигляді — це пропорції основних етнічних, мовних та лінгво-етнічних груп у традиційно виокремлюваних п'яти найбільших регіонах України. За параметрами лінгво-етнічного складу дорослого населення регіонів останні помітно один від одного відрізняються. .. чим далі вони знаходяться один від одного у географічному розташуванні, тим між ними більші відмінності [11, с.12].

З точки зору стану етнонаціональної ситуації і стану міжетнічних відносин найбільш проблемним регіоном України є Крим. Основними вузлами напруженості тут є кримсько-татарська проблема і проблема російської більшості населення півострова [12, с.276]. Зазначимо, що кримська ситуація засвідчує послаблення чинника патріотизму у процесі формування національної (громадянсько-державницької) ідентичності: повністю позитивною відповідь на це питання у 2007 році сягала 36,6%, а наступного року – лише 9,2%. Це означає, що звільняється простір, котрий може заповнюватися іншими маркерами, наприклад, співвіднесення себе з регіональною, чи то локальною спільнотами. А це, за певних обставин, може стимулювати тенденції до чітко окресленої регіоналізації [2, с.239]. Саме через низьку частку представленості кримських татар у керівних професіях та надмірну питому вагу зайнятих найпростішими видами професій виникають умови для високого рівня політизації цієї групи з вірогідним поширенням сепаратистських ідей [13, с.311]. За даними Центру Разумкова «частина жителів півострова, які демонструють сепаратистські настрої, становить 32,4%. Проте це неагресивний сепаратизм. Людей, готових боротися за вихід Криму зі складу України, лише 10,6%. Хоча це, звичайно, немало» [14, 15, с. 313-322].

Сьогодні має місце анексія частини території України. Ставлення населення України до анексії Росією Автономної Республіки Крим у 2014 р. було майже однотайним в усіх регіонах: цю акцію не підтримали 93% громадян Західної України, 88% - Центральної та Північно-Східної України, Миколаївщини та Херсонщини, 79% - Дніпропетровщини та Запоріжжя, 69% - Одещини та Харківщини. Лише в єдиному регіоні – Донбасі - думки щодо анексії Криму розділились: прихильників анексії Росією Криму майже 50%. Немає принципових відмінностей і у ставленні громадян різних регіонів України до подій на Донбасі. У більшості регіонів ці події оцінюються як "прихована агресія Росії" чи "діяльність терористичних угруповань" (таких виявилось усього 86% - у Західній Україні, 83% - у Центральній та Північно-Східній Україні, 70% - на Дніпропетровщині та Запоріжжі, 69% - на Одещині та Харківщині). Утім, суттєво відрізняються оцінки на самому Донбасі [16, 38.].

Щодо статусної ідентифікації, на найнижчих щаблях шкали матеріальної забезпеченості частіше розташовують себе жителі східних областей України, трохи вище — південних та центральних. Найвищими показниками визначають рівень свого добробуту жителі західних областей. Проте, як зазначила І. Прибиткова, ці ідентифікації не збігаються з реальністю, позаяк найнижчий середньодушовий дохід спостерігається у сім'ях жителів західного регіону, а найвищий — у сім'ях південного та східного. Дослідниця висуває гіпотезу, що даний незбіг пов'язаний з тим, що мешканці західних регіонів, будучи більшими прихильниками незалежності мають позитивніше світовідчуття, емоційний настрій та вищу самооцінку [17, с. 65-78; 18, с. 30-48].

Громадяни всіх регіонів України, як показало опитування 2014 р., у переважній більшості є прихильниками єдиної унітарної України, а не федералізації. На запитання: "Як Ви вважаєте, Україна має бути єдиною унітарною країною чи федералізацією окремих регіонів?" за унітарність висловились 87% мешканців Західної України, 84% - Центральної та Північно-Східної, 74% - Дніпропетровщини та Запоріжжя, 75% - Миколаївщини та Херсонщини. 71% - Харківщини та Одещини. І тільки в Донецькій області відносна більшість (46% - "за" та 29% - "проти") підтримали федералізацію. Загалом, по Україні середній показник вибору унітарної моделі становить 71,0%. [16, с.39].

Висновки. Система регулювання відносин між регіонами виступає надзвичайно важливим чинником для утримання оптимального балансу щодо запобігання виникненню національних дистанцій. Існування несуттєвої дистанції між взаємодіючими регіональними групами позитивно впливає на процеси ідентичності, що в цілому сприяє гармонізації міжетнічних відносин. Тому актуальною постає співпраця меншості та більшості, здатність керівних органів поєднувати регіони на основі демократичних базових цінностей, що сприятимуть стратегії посилення соціальної солідарності та гуманізації суспільного життя в українському суспільстві.

Список використаних джерел

1. Стегній О, Чурилов М. Регіоналізм як об'єкт соціологічного дослідження. – К., 1998. – 217 с.
2. Панчук М., Євтух В., Войналович В., Котигоренко В., Калакура О., Кочан Н., Макаренко Н., Горбань Т., Ляшенко О., Ковач Л. Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості: [Монографія.] – К., Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2011. – 396с.

3. Нагорна Л.П. Регіональна ідентичність: український контекст / Л.П.Нагорна. — К.: ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. — 405 с.
4. Національна безпека і оборона, 2007. - № 9. – С. 45-52. Проблеми формування спільної ідентичності громадян України в оцінках експертів (Експертне опитування).
5. Іващенко К. Українці між кризою та повсякденним життям: загальнонаціональні та регіональні спостереження // Українське суспільство: Соціологічний моніторинг. - К.: Ін-т соціології НАНУ. - 2014. - С. 351-365.
6. Сільські вісті, 2014. – С. 1.
7. Михальченко Г.Г. Регіональні особливості розвитку населення / Г.Г. Михальченко / / Управління проектами та Розвиток виробництва: Зб.наук.пр. - Луганськ: вид-во СНУ ім. В.Даля, 2012. - № 2 (42). - С. 41-54. - Режим доступу: <http://www.pmdp.org.ua/images/Journal/42/12mggom.doc>.
8. Стегній О. Регіональний фактор розвитку політичної культури населення України / О.Стегній // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. - № 3. – с. 94-122.
9. Кривицька О. Міжрегіональний „розкол” України: чинники поглиблення / О.Кривицька // Політичний менеджмент. – 2008. – № 2. – С. 51 – 65.
10. Кривицька О. Регіональні модифікації полікультурних відмінностей України / О. В. Кривицька // Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень. – 01/2006. – Вип.30 кн.1: Курасівські читання - 2005.–С.248-264.
11. Хмелько В. Лінгво–етнічна структура України: регіональні особливості та тенденції змін за роки незалежності/ В.Хмелько // Наукові записки НаУКМА. – 2004. – т.32. – С. 3–15.
12. Арбеніна В.Л. Етносоціологія: Навчальний посібник / В.Л.Арбеніна. – Видання друге, доп. і перероб. - Х.: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2007. - 316с.
13. Панібудьласка В. Етнополітичний сепаратизм – поняття, зміст, форми і природа / В.Панібудьласка // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – К., 2009. – Вип. 44 (під серією «Курасівські читання»). – 448 с.
14. Проблему кримського сепаратизму / можна розв'язати економічними важелями / Центр Разумкова. – 2009. – [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.uce.org/ukr/expert.php?news_id=1278.
15. Басараб. М. Причини етнічного сепаратизму: актуальність для України/ М. Басараб //Наукові записки. Вип. 44: Курасівські читання -2009: Політичний простір України: регіональні виміри. - К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса. - 2009. - С. 313-322.
16. Мариніч І. Соціальний порядок у контексті реформування державного устрою в Україні // Українське суспільство: Соціологічний моніторинг. - К.: Ін-т соціології НАНУ. - 2014. - С. 37-49.
17. Прибиткова І. У пошуках нових ідентичностей: Україна в етнорегіональному вимірі / [І. Прибиткова](#) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 09/2001. – №3. – С.60-78.
18. Майборода О. Етнопрофесійна структура українського суспільства: тенденції змін та їхній вплив на міжетнічні відносини / О. Майборода // Наук. зап. Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. - 2005. - Вип. 27. - С. 30-48.

Отримано 25.05.2015 р.

УДК 316.752

Лапіна В.В. °

Національний університет Києво-Могилянська Академія, кандидат соціологічних наук, доцент кафедри ШОЗ, факультету соціальних наук та соціальних технологій

КОНСЬЮМЕРИЗМ ЯК КОНЦЕПТУАЛЬНА ТА МЕТОДИЧНА ПРОБЛЕМА ТЕОРІЇ СОЦІАЛЬНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ

У статті здійснено обґрунтування значущості наукової розробки соціологічної концепції консьюмеризму як пізнавального засобу забезпечення ефективного управлінського впливу на сучасні практики споживання.

Ключові слова: соціальний менеджмент, консьюмеризм, суспільство споживання, соціологія споживання, сучасна соціологічна теорія

В статье осуществлено обоснование значимости научной разработки социологической концепции консьюмеризма как познавательного инструмента обеспечения эффективного управленческого влияния на современные практики потребления.

Ключевые слова: социальный менеджмент, консьюмеризм, избыточное потребление, общество потребления, социология потребления, современная социологическая теория

The cognitive significance of the perspective scientific sociological conception of the consumerism phenomena which scholars and managers can use as the instrument for effective influence on consumer practices is substantiated in the article.

Keywords: social management, consumerism, over-consumption, consumer society, sociology of consumption, modern sociological theory

Актуальність теми. Відомо, що в переважній більшості галузей сучасного суспільствознавства важливою пізнавальною орієнтацією є націленість фундаментальних та прикладних досліджень на розробку нових управлінських технологій розв'язання важливих практичних соціальних проблем глобального та регіонального масштабу. Важливо зазначити, що за останні десятиліття відбулась концептуальна розробка нових наукових дисциплін, до числа яких цілком виправдано можна віднести і таку дисципліну як соціальний менеджмент. Предметне поле даної дисципліни, як доводять В.Іванов та В.Патрушев, має виразний концептуальний вимір. «Соціальний менеджмент вивчає систему соціальних відносин, соціальні процеси, соціальну сферу, соціальні ресурси, а також сформовані в них управлінські та організаційні відносини, їх закономірності та принципи» [1, с.91].

Таке розуміння предметної специфіки соціального менеджменту, на наш погляд, потребує певної конкретизації. По-перше, вчені цілком справедливо вказують на чинник предметної націленості даної дисципліни на вивчення теоретичних засад соціального менеджменту. Однак, як нам здається, теорія соціального менеджменту повинна бути пізнавальним інструментом визначення міри можливої технологізації того чи іншого соціального об'єкта. Адже далеко не усі соціальні відносини можна розглядати як такі, що легко піддаються

технологізації (наприклад, процеси, що пов'язані з інноваційною та творчою діяльністю). По-друге, ефективний управлінський вплив на функціональні режими певного соціального явища можливий лише при опорі на спеціалізовану соціологічну концепцію даного явища, яка в ідеалі виступає певним гарантом подолання (як в концептуальному, так і в методичному аспектах) спрощених та однобічних тлумачень його атрибутивних онтологічних властивостей. Таким чином, важливо враховувати, що наукова теорія соціального менеджменту повинна бути тісно зв'язаною зі спеціальними соціологічними теоріями різноманітних соціальних явищ та процесів. Важливо підкреслити, що у разі відсутності свідомої опори на концептуальні положення соціологічної теорії конкретного соціального явища, цілком закономірним результатом буде неефективна або хибна система управлінського впливу на процеси його функціонування та розвитку. Підтвердити правильність даної принципової позиції, цілком можливо при дослідженні такого поширеного соціального явища як консьюмеризм.

Враховуючи зазначене, **мета** даної статті полягає в обґрунтуванні значущості наукової розробки соціологічної концепції консьюмеризму як пізнавального засобу забезпечення ефективного управлінського впливу на сучасні практики споживання.

Насамперед, доцільно підкреслити, що питання ідентифікації феноменальних рис консьюмеризму у багатьох аспектах залишається нез'ясованим. Так переважна більшість соціологів схильна вважати, що консьюмеризм є найважливішим атрибутивним і наочним проявом особливого типу суспільства - *суспільства споживання*. Однак, залучення у науковий обіг поняття «суспільство споживання» зараз відзначається його аморфним використанням соціологами у якості соціологічної метафори. Саме це є причиною неоднозначного тлумачення та відсутності чіткого визначення основних онтологічних ознак поняття «суспільство споживання». Так неясно, чи є *суспільство споживання* – 1) універсальним онтологічним прототипом індустріального капіталістичного суспільства як локальної соціально-історичної системи; 2) специфічним онтологічним типом розвинутої частини світової капіталістичної системи; 3) окремою новітньою фазою глобального історичного розвитку постіндустріальних (інформаційних) соціумів, у якому сфера споживання є провідною.

Цілком певні труднощі наукового вивчення консьюмеризму як соціального явища, на наш погляд, пов'язані зі складнощами комплексного вивчення новітніх тенденцій глобальних ринкових трансформацій, які охоплюють не лише сферу економіки, але й інші сфери суспільного життя. У фундаментальній праці Робіна Коена та Пола Кеннеді «Глобальна соціологія» консьюмеризм визначається як феноменальний вираз значень (meanings) та цінностей вестернізованого способу життя, до яких виявляє прихильність більша частина глобалізованого світу. «Ці значення пов'язані з широким спектром культурних переконань, цінностей, та орієнтацій, які ми поділяємо з іншим людьми» [2, р.12]. Онтологічною основою консьюмеризму є глобальна споживча культура, яка на думку Р.Коена та П.Кеннеді формує два сценарії глобального розвитку консьюмеризму – песимістичний сценарій (перспектива перетворення людей як покупців на слухняних та пасивних дурнів (dopes) [3, р. 318-321] та оптимістичний сценарій -

перспектива утвердження споживачів як романтичних креативних героїв [3, р. 322-325]. Близьку позицію у праці «Споживацьке життя» [3] відстоює і З.Бауман, який визначає консьюмеризм як глобальну універсалістську ідеологію consumer life, яка націлена на виправдання споживацького стилю життя та масової споживчої поведінки [3, р. 9-14].

Вочевидь, що такі тлумачення певним чином позначають новітні пізнавальні орієнтації світоглядного характеру. Тому вони загалом не дають уявлень про соціальні, культурні, та ідеологічні механізми стабільного відтворення консьюмеризму як глобального явища суспільного життя. Саме тому, як в науковій, так і в навчальній літературі домінують загалом однобічні тлумачення сутності та онтологічних ознак консьюмеризму.

Так, у монографії «Культура і сучасність» Д.Слейтер наголошує, що консьюмеризм, як ознака постмодерного суспільства, виникає та відтворюється як культурний процес цивілізованого захисту споживачів від реального та можливого обману покупців [4, р.126-134]. В іншому монографічному дослідженні британського вченого М.Хілтона [5] наводяться аргументи стосовно важливості дослідження консьюмеризму, як раціонально організованого соціального руху, спрямованого на захист інтересів споживачів. «Консьюмеризм – це соціальний рух, що є частиною суспільства споживання, у якому активна роль належить споживачам» [5, р.5]. І.Альошина - автор навчального посібника «Поведінка споживачів» також орієнтує студентів на важливості розуміння консьюмеризму як певного суспільного руху. «*Консьюмеризм (consumerism) – це суспільний рух, який спрямований на забезпечення прав споживачів.* Однією із цілей консьюмеризму є регулювання діяльності виробників і продавців товарів, а також інших учасників інфраструктури бізнесу, зокрема, рекламних агенцій. Тому консьюмеризм пов'язаний з обмеженням впливу маркетерів на споживчу поведінку» [6, с. 355].

На перший погляд, загалом можна погодитись, що консьюмеризм реально існує та відтворюється як суспільний рух. Однак, з нашої точки зору, сам процес соціального відтворення консьюмеризму, як ми вважаємо,

є більш складним. Саме тому соціологічна концепція консьюмеризму, як вже зазначалось в наших публікаціях [7], не повинна ігнорувати ту важливу обставину, що теоретичну основу розуміння сутності консьюмеризму формують два компонента: 1) модель надлишкового (надмірного споживання) (over-consumption model) та 2) маніпулятивний вплив реклами.

Оцінюючи сам характер глобального поширення моделі надлишкового моделі споживання, слід підкреслити, що консьюмеризм – це певний спосіб життя та специфічний культурний стиль життя, який відзначається наявністю певних соціальних суперечностей, що пов'язані з інтенсифікацією стимулювання надмірного споживання та ризиками дегуманізації суспільного життя.

Зазначимо, що така позиція характерна і для Г.МакКрекена, який у монографії «Культура та споживання» [8], доводить важливість вивчення консьюмеризму саме як культурного явища надмірного споживання, «завдяки якому товари та послуги створюються, купуються та використовуються» [8, р.1].

С. Майлз у праці «Консьюмеризм як спосіб життя» [9], також вказує на культурну основу консьюмеризму. Він доводить, що консьюмеризм це культурне явище, яке відображує чутливу (чуттєву) основу культури суспільства споживання та способу життя людей у даному суспільстві. «Сутність сучасного

консьюмеризму полягає у його особливому відчутті. Парадокс консьюмеризму у тому, що він породжує відчуття зростання індивідуальної свободи через застосування економічних засобів заради утвердження демонстративної екстравагантної поведінки» [9, р.32].

Звісно, якщо взяти до уваги і зосередити аналіз на сенситивній основі культури консьюмеризму, як це робить Майлз, то неважко прийти до висновків драматургічного характеру, оскільки консьюмеризм буде розглядатись як соціальне явище, що породжує небезпечні протиріччя, які повільно підривають основи сучасної цивілізації західного типу, оскільки економіка суспільства глобального капіталізму неможлива без культури консьюмеризму, що формує ненаситного споживача, схильного до актуалізації поведінкових стратегій надлишкового споживання.

З.Бауман підкреслює, що консьюмеризм є культурним стимулом формування та утвердження «нової соціальної стратифікації», вказуючи що сьогодні почесне місце серед факторів стратифікації займає «доступ до глобальної мобільності» [10, с.136]. Сучасні форми соціальних нерівностей між багатими та бідними, як доводить Бауман, лише на перший погляд стають менш помітними, завдяки зростаючому маніпулятивному рекламному впливу, який створює ілюзії доступності для усіх і кожного до багатств сучасного світу.

Близьку позицію відстоює також і відомий український соціолог М.Шульга який у своєму монографічному дослідженні [11] переконливо доводить, що консьюмеризм є виразом радикальної якісної зміни структури та форми процесу споживання в сучасних суспільствах, які в результаті трансформації та розвитку світової капіталістичної системи на початку XXI століття перетворились на суспільства споживання. На думку вченого, сучасні економічні, політичні, та культурно-ідеологічні інститути «суспільства споживання» та спосіб життя людей побудовані таким чином, щоб примушувати споживача постійно міняти товари, які ще не втратили своєї споживчої цінності, на нові товарні групи. Саме тому найважливішим технологічним засобом здійснення такого примусу, як вважає М. Шульга, є реклама. Примітно, що зростаючий соціальний вплив реклами вчений пояснює шляхом розкриття її експансіоністської сутності. «Мораль, ідеологію, і знання в суспільстві споживання підмінює реклама. Вона переслідуює людину цілодобово... Реклама не проявляє до вас пощади, на кожному кроці пропонуючи дорогі для вас речі та послуги, і натякуючи на те, що ваш статус (а в дійсності – гаманець) міг бути і більш солідним. Майже примусове читання реклами, яке прийшло на зміну читання художньої і професійної літератури, журналів, і навіть газет, стало прикметою наших днів» [11, с. 269-270].

Зазначимо, що значне посилення маніпулятивного соціального впливу реклами відображує тенденція її специфічного вкорінення у соціокультурному просторі. Характеризуючи особливості цієї тенденції, соціологи звертають увагу, що таке «вкорінення» відбувається шляхом активного використання можливостей інституціональних систем ЗМІ та мистецтва. Українська дослідниця І.Чудовська відзначає, що сучасна реклама конструює особливу соціокультурну картину соціальної структури суспільства, символічно позначаючи ті чи інші статусні позиції. Товари стають маркерами соціального стану агента, його особистісних та культурних якостей [12, с.2-10]. Таким чином, реклама значно посилює свій соціальний вплив через можливість ідентифікації статусу людини, орієнтуючись

на речі, що одночасно виступають цінностями та символами, які визначаються як значущі в суспільстві. Водночас у сучасному глобалізованому світі реклама виступає і як важливий функціональний стимул перетворення соціальної реальності. Реклама не тільки відображує наявну соціальну реальність в усіх її проявах, а фактично видозмінює її, переносючи норми, цінності, ідеали з однієї культури до іншої, надаючи нових смислових навантажень уже відомим знакам культури, конструюючи нову філософію консьюмеризму у широкому розумінні – філософію споживання речей.

Висновки: 1. Здійснення ефективного управлінського впливу на функціональні режими відтворення такого глобально поширеного соціального явища як консьюмеризм є можливим лише при опорі на спеціалізовану соціологічну концепцію даного явища. Саме тому наукова соціологічна концепція консьюмеризму повинна розумітись як важливий пізнавальний засіб забезпечення ефективного управлінського впливу на сучасні практики споживання.

2. Основні пізнавальні труднощі наукової розробки сучасної соціологічної концепції консьюмеризму пов'язані з теоретичними та методичними складностями комплексного вивчення новітніх тенденцій глобальних ринкових трансформацій, які охоплюють не лише сферу економіки, але й інші сфери суспільного життя.

3. В соціології та теорії соціального менеджменту наукову інтерпретацію консьюмеризму як явища суспільного життя доцільно здійснювати на основі поєднання двох концептуальних парадигмальних напрямків стосовно тлумачень онтологічних ознак даного явища: а) консьюмеризм – це спосіб життя та специфічний стиль життя, який відзначається наявністю певних соціальних суперечностей, які обумовлені інтенсифікацією стимулювання надмірного споживання, ризиками дегуманізації суспільного життя та посиленням маніпулятивного впливу реклами ; б) консьюмеризм – це соціальний рух, який спрямований на захист споживачів від реального та можливого обману покупців в умовах зростаючої глобальної конкуренції між виробниками товарів та послуг.

Список використаних джерел

1. Социальный менеджмент: учебное пособие / под. ред. В.Н.Иванова, В.И.Патрешева. - М. : Гардарики, 2009. – 296 с.
2. Cohen R. Kennedy P. Global Sociology. - 2-nd ed. /R. Cohen, P.Kennedy . – N.Y. : Macmillan, 2007. - 584 p.
3. Bauman Z. Consuming Life. / Z.Bauman. – Cambridge: Polity press, 2007. - 160 p.
4. Slater D. Culture and Modernity / D. Slater . – N,Y: Viley, 1997 -230p.
5. Hilton M. Consumerism in Twentieth Century Britain: the search for historical movement / M. Hilton. – Cambridge: Cambridge univ. press, 2003. – 382p.
6. Алешина И.В. Поведение потребителей: Учеб. пособие для вузов / И.В.Алешина.- М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. – 384 с.
7. Лапіна В.В. Проблема ідентифікації концептуальних засад ідеології консьюмеризму в сучасній теоретичній соціології / В.В. Лапіна // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: зб. наук. праць. – К. : Логос, 2013. - Вип.19. – С.77 - 84.
8. McCracken G.D. Culture and Consumption / G. D. McCracken.- Bloomington : Indiana univ. press, 1990. - 174.p.

9. Miles S. Consumerism as a Way of Life / S. Miles. - L. : Sage 2006 -174p.
10. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества. / Зигмунт Бауман. / Пер.с англ.. – М.: Издательство "Весь мир", 2004. – 188с.
11. Шульга М.О. Дрейф на узбіччя. Двадцять років суспільних змін в Україні / М.О. Шульга. – К.:ТОВ «Друкарня Бізнесполіграф», 2011 - 448с.
12. Чудовська І.А. Соціокультурний та комунікативний статус реклами як соціальної технології /І.А.Чудовська - Автореф. дис. ... док-ра соц. наук. - Київ, 2012. – 31с.

Отримано 12.05.2015 р.

УДК 316.6:303

Сірий Є.В. °

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології, доктор соціологічних наук, професор, керівник НДС

Нахабич М.А.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології, провідний інженер НФС

ПОЗАЕЛІТНІ АКТОРИ СОЦІАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ: ПОРТРЕТНІ ШТРИХИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ФУНДАМЕНТАЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ)

У даній статті, в аспекті надання соціологічної оцінки структурно-діяльнісного потенціалу провідних та окремих сегментів соціальних акторів структурної трансформації суспільства, здійснена спроба подати статистико-соціологічний та схематичний опис їх соціологічної «портретизації».

Ключові слова: соціальні актори, трансформації, соціальна напруженість, активність, протестність

В данной статье, в аспекте предоставления социологической оценки структурно-деятельностного потенциала ведущих и отдельных сегментов социальных акторов структурной трансформации общества, осуществлена попытка подать статистико-социологическое и схематическое описание их социологической «портретизации».

Ключевые слова: социальные актеры, трансформации, социальная напряженность, активность, протестность

In this article made an attempt to give a statistical and sociological a schematics sociological portrait of leading some segments of social actors of structural transformation of ukrainian society.

Keywords: sotsialni actors, transformation, social tensions, activity, protestnist

Актуальність. Кардинальні зміни в сучасній системі життєвого орієнтування, спричинені різноманітним інноваційним процесом, які пронизують усі сфери й рівні соціальної реальності й життєдіяльності, прямо чи опосередковано зумовлюють різні форми активізації або деактивізації соціальних суб'єктів. Мається на увазі формування соціальних установок, їх характер і можливості їх реалізації, зокрема, поєднання в собі спрямованості на досягнення бажаного соціального статусу, способи досягнення цілей, уможливлення динаміки соціальної адаптації суб'єкта до нової соціокультурної ситуації, як на особистісному, так і на соціальному рівнях тощо.

Кардинальні процеси демократичних і ринкових перетворень тією чи іншою мірою охопили усі суспільні групи, торкаючись усіх без винятку. Тому для практичної соціології актуальним є з'ясування питання про те, хто саме, і яким чином стають активними акторами реформаційних перетворень. Зміст і динаміку життєвих установок людини в перехідних, критичних соціальних ситуаціях визначає передусім її оцінка соціальної ситуації, яка є результатом сприйняття змін у соціальній структурі, нової конфігурації соціальних інтересів, соціальній диференціації суспільства; ролі влади і еліти, різних соціальних інститутів, власних можливостей впливати на хід подій і контролювати перетворення, що відбуваються, своїх реальних життєвих перспектив і т.п. Такі зміни називали до 2013/14рр., попередньо виражаючи зростаючу соціальну напруженість в Україні. Отже, надати соціологічну оцінку структурно-діяльнісного потенціалу окремих позаелітних соціальних акторів структурної трансформації суспільства і є **метою** даної статті. Робота проводилась в рамках фундаментального дослідження НДС «Соціальні актори структурних трансформацій українського суспільства в порівняльній перспективі: ресурсні, ціннісні, діяльнісні виміри».

Визначенню та дослідженню життєвих стратегій присвячені праці відомих російських та українських соціологів. Так, Т.І.Заславська виділяє три типи трансформаційної активності: цільова реформаторська діяльність, масова соціально-інноваційна діяльність та реактивно-адаптаційна поведінка (досягнення, адаптаційні, регресивні та руйнівні стратегії) [1, с.152]. О. Злобіна та В. Тихонович виділяють стратегію виживання та стратегію життєвого творення [2, с. 72], зокрема констатуючи, що більшість населення України перебувало у стані примусової адаптації, на відміну від невеликої частки акторів, що мають позитивну, успішну адаптацію, яка відбувається добровільно.

З цим, процедура операціоналізації даних груп базується на вияві верств, представники яких проявляють достатній рівень суб'єктності, котра може виявляти себе у відповідних установках, поведінці, діях, системі цінностей за ознакою активності.

В системі інтерпретації та операціоналізації поняття «суб'єктність» у даному предметному полі, ми братимемо за основу чинники, котрі корелюють з такими ціннісними та установочними елементами, як: важливість демократичного розвитку України, важливість висловлювати думки з політичних та інших питань, критики владних структур, можливість підприємницької ініціативи, державна незалежність України, активна участь у діяльності політичних та громадських організацій тощо. Ці ціннісні орієнтири можуть проявлятися на самооцінці, поведінці, установках, дії в аспектах особистої участі чи підтримці мітингів, демонстрації підтримки/протесту, різних форм та способів відстоювання своїх

прав, активне включення в нове життя, сприйняття нових умов, рівня та характеру адаптивності до змін в різних сферах і рівнях.

Основою алгоритмізації нашого дослідження і буде паралельний вияв окремих сегментів, які характеризуються зазначеними нами ознаками, котрі, в свою чергу, будуватимуть агреатив суб'єктності, в саме: *імператив інтернальності, включеність в нове життя, протестність, політико-громадянські цінності* тощо. Це завдання включає в себе також структурний аналіз у вибудові соціологічного портрету даного кластеру акторів трансформаційних змін. Звісно, позначати подібні кластери повноцінними акторами чи агентами трансформацій ми не в змозі, так, як у цієї групи дуже багато вимірів у різних площинах. Ми лише визначаємо потенційних носіїв вищезазначених характеристик, умовно наділяючи їх у цьому контексті ознакою агентності. Крім того, зазначимо ще один проблемний момент даного дослідницького проекту. Можна сказати, що конкретних предметних досліджень, котрі комплексно презентують та інтерпретують різні області соціального акторства, що повинні відповідати тематиці даного фундаментального дослідження, нами не було виявлено. А тому ми обмежуємося первинними та вторинними даними замірів соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України, проведеного в усіх областях України, АР Крим та м. Києві (n = 1800, і/п вибірки – 2,3 %), а також замірів соціологічного омнібусу «Українське суспільство», проведеного в усіх областях України, АР Крим та м. Києві (n = 1800, і/п вибірки – 2,3 %) різних років у період з 1994 по 2013 роки.

Багаторічні дослідження та результати численних опитувань довели, що різні, насамперед економічні негаразди, по-різному сприймаються різними верствами населення. Одні вважають за краще в усьому покладатися головним чином на власні сили, інші – навпаки, проявляють сильний рівень партикулярності. В одному випадку людина вважає, що події, які відбуваються, насамперед залежать від її компетентності, цілеспрямованості, здібностей і детермінуються її власною активністю і зусиллями, виявляючи зміст і напрям активності в процесі реалізації цілей. У другому випадку людина переконана, що її успіхи і невдачі визначаються передусім зовнішніми обставинами, везінням, випадковістю, діями інших людей. Хоча з цим не пов'язано безпосередньо з властивою йому пасивною або активною життєвою позицією, однак існує кореляція відповідальності за результати власної активності.

Перший компонент визначення агрегативу агентності у нашому дослідницькому полі дозволяє виявити умовних індивідів з активною життєвою позицією – так званих інтерналів, носіїв однієї із характеристик, що відображають потенціал суб'єктності (див. табл. 1). У нашому випадку першою інтегральною складовою соціальної активності індивіда є характеристика оптимізму/песимізму у поведінці суб'єкта і його житті загалом. Оптимістичні погляди на життя багато в чому визначають активність поведінки окремого індивіда або соціальної групи як у повсякденній життєдіяльності, так і у надзвичайних обставинах особистого

життя або у житті соціуму загалом.

Так, «абсолютні» та «відносні» інтерналі, яких можна виділити на основі відповідей на питання «Від чого здебільшого залежить, як складається Ваше життя?» складають приблизно п'яту частину від усіх респондентів. Людей з інтернальними характеристиками (котрі відповіли: «Здебільшого від мене» та «Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин») не мало і не багато – 19-22%. Динаміка змін цього параметру у зазначених періодах практично не спостерігається. Хоча, якщо дослідити динаміку змін стосовно співвідношення базисних соціальних типів особистості в нашій країні у певний період, то маємо картину хвилеподібних коливань (табл. 1.).

Таблиця 1. - Динаміка змін інтер.-, екстер.- характеристик (%)

	1996	2004	2006	2010	2012	2013
Здебільшого від зовнішніх обставин	31,2	19,4	10,7	16,1	16,8	17,5
Деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин	27,7	29,4	24,6	30,6	32,3	31,9
Однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин	22,2	28,9	35,9	31,1	30,5	29,1
<u>Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин</u>	<u>9,2</u>	<u>12,1</u>	<u>19,1</u>	<u>11,7</u>	<u>10,2</u>	<u>11,8</u>
<u>Здебільшого від мене</u>	<u>9,7</u>	<u>10,3</u>	<u>9,7</u>	<u>10,5</u>	<u>10,2</u>	<u>9,6</u>

Даючи окремі нариси соціологічного портрету даної групи, відмітимо, що вікова структура її в розрізі динаміки дещо змінюється (див.табл. 2). Носіїв цієї соціально-психологічної характеристики у період з 1996 р. по 20013 р. зменшилося на 9,2%, тоді, як представники середньої та старшої вікових категорій зросли за чисельністю (відповідно на 6,4% та 4,8%). Можна говорити про незначний віковий зсув даної кластер-групи. Молодь стає менш впевненою в себе.

Таблиця 2 - Динаміка зміни чисельності інтерналів в залежності від віковій групи

	1996	2000	2004	2006	2010	2012	2013
до 30 років	34,4	38,4	33,6	26,3	25,5	29,2	23,2
30-54 років	44,1	42,6	44,3	43,2	50	48,5	50,5
55 и старше	21,5	19	22,1	30,5	24,5	22,3	26,3

Своєрідне підтвердження прояву соціальної активності інтернальному типу життєвої установки знаходить своє відображення у замірі показника міри пристосування до теперішньої життєвої ситуації, за яким, ті, хто активно включився у нове життя становить 16,5% (див. табл. 3). Це другий компонент агрегативної систем-ознаки агентності в нашому дослідницькому алгоритмі.

Таблиця 3 - Характер пристосування до теперішньої життєвої ситуації

	%
<u>Активно включився в нове життя, ринкові відносини видаються мені природним способом життєдіяльності</u>	16,5
Перебуваю в постійному пошуку себе в теперішньому житті	34,4
Не маю бажання пристосовуватися до теперішньої ситуації, живу як доведеться, чекаю змін на краще	30,6
Важко відповісти	18,5

У представників цієї групи яскраво виражена незалежність, спрямованість на реалізацію своїх здібностей, якнайповнішу реалізацію свого творчого потенціалу. Вони успішніше реалізують перетворюючу стратегію подолання, тоді як для інших швидше характерна стратегія пристосування.

Надаючи окремі штрихи соціологічного портрету цієї групи у розрізі окремих характеристик (вік, професійний статус, зайнятість, регіональний зріз) паралельно ми проводимо *процедуру порівняння цих характеристик* в розрізі номінальних демографічних характеристик всієї вибіркової сукупності. Вікову дизайн-структуру цієї групи складають більше половини людей середнього віку (57,9%) та 25,6% – молодь. Цьому знаходять підтвердження показники відхилень від номінальних демографічних характеристик всієї вибіркової сукупності. Порівнюючи віковий зріз цієї групи з останніми, можна говорити про наявність вікового зсуву (статичного) в сторону молодого покоління (+6,8%), людей середнього віку (+8%). Можна констатувати, що люди літнього віку найменше включилися у потік нових перемін.

Професійно-статусний вимір даної кластерної групи вибудовує наступну дизайн-структуру за ранговими позиціями (табл. 4). Першу рангову позицію займають кваліфіковані робітники, практично на одному рівні (II та III позиції) складають пенсіонери та представники дрібного бізнесу (самозайняті); IV позицію займають спеціалісти технічного профілю з вищою та середньою спеціальною освітою. Решту складають безліч представників різних типів та видів професій та способів зайнятості (в діапазоні 1–7%). Потрібно сказати, що непрацюючих пенсіонерів на 14,7% менше, ніж в структурі вибірки, а більше дрібних бізнесменів (+7%) та кваліфікованих робітників (6,6%).

Таблиця 4 - Професійно-статусний вимір

	Ранг	%*	% н	Δ
Кваліфікований робітник	I	23,6	17	+6,6
Непрацюючий пенсіонер	II	10,6	25,3	-4,7
Займаюсь дрібним бізнесом, індивід.підпр.-ом	III	10,5	3,5	+7
Спеціаліст техн. профілю (з вищою або сер.спец.освіт.)	IV	9,8	5,9	+3,9

Інший бік соціально-професійної характеристики цієї групи вказує на розподіл ознак структури зайнятості 47,5% представників цієї групи працюють у приватному секторі (на 12,7% більше від середнього рівня вибіркової сукупності); II та III рангові позиції займають ті хто не працює (26,4%) та ті, хто працює у державному секторі (22,4%). Відносна величина непрацюючих у цій групі на 18,5% менша ніж у номінальній структурі вибірки, і на 12,7% більше тих, хто

працює у приватному секторі.

Регіональний розподіл представників даної групи у порівнянні з контрольним розподілом суттєвих розбіжностей не виявив. В східних регіонах таких виявилось на 5,7% більше від контрольного рівня, та відповідно менше на «заході» (-2,5%) та в «центрі» (-3,9%). Однак, це не суттєві статичні зсуви, щоб говорити про їхню статистичну значимість.

У демократичних суспільствах еліти не загрожують сучасній демократії, а сприяють її вкоріненню, поширенню. У перехідних суспільствах цей процес, щоправда, має певні труднощі та ускладнення, що призводить, відповідно і до прояву противладних протестних настроїв. Частка людей серед населення України, котрі схильні активно протестувати проти постійного погіршення умов життя, так звані «активно-налаштовані», становить, з невеликими коливаннями, більше третини. Розглядаючи динаміку зміни цього показника за останні 17 років, можна відзначити про невелике зростання (+10,4%) чисельності людей з даною характеристикою (32,1% -1996 р.; 42,5% - 2013 р.). Враховуючи зміни кількості інших категорій людей у даному вимірі (ті, хто не визначився, не знаходять сенс у протесті), можна відстежити мінімальне (до 3-4%) зсув у сторону зростання можливих протестних установок (див. рис.1.).

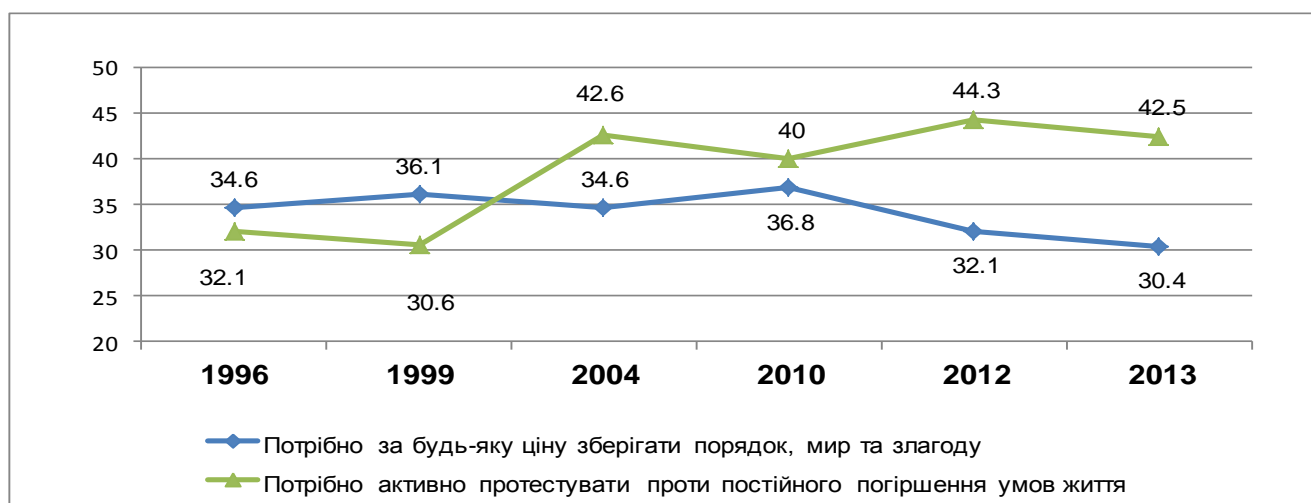

Рисунок 1 - Вибір характеру дії у випадках значного погіршення умов життя (%)

Подаючи окремі окремі штрихи соціологічного портрету даної групи, відмітимо, що вікова дизайн-структура її в розрізі динаміки практично не змінилася. Показники динаміки структурно-вікових змін знаходяться у межах статистичної похибки. Регіональний зріз даної групи показав невеликий зсув потенційної «протестної установки» протягом 12 років зі «Сходу» (-21,3%) на «Захід» (+10,6%), «Південь» (+10,3%) та «Центр» (+4,5%) (табл.5.)

Таблиця 5 - Регіональний розподіл

	2000	2004	2010	2012	2013
Захід	14,6	23,8	22,7	21	25,1
Центр	27,1	24,3	31,8	32,1	31,6
Південь	14,1	14,1	18,1	24,4	24,4
Схід	44,1	37,8	27,3	22,5	18,8

Наступним інтегруючи компонентом у побудові показника агентності є дослідження установки на участь у протестних діях. Таких, серед всього населення України є близько 22-25% (Табл.6.). Бажання брати участь у мітингах та демонстраціях у досліджуваній період з 1999 р. по 2013 р. також практично не змінився. Лише у період 2004-2010 рр. спостерігалось незначне зростання цієї установки серед респондентів.

Таблиця 6 - Можливість участі у протестних акціях (%)

	1999	2004	2008	2010	2012	2013
Скоріше за все, ні	43,6	48,2	46,4	50,2	48,1	52,8
Важко сказати	31	23,7	24	21,5	25	25,2
Скоріше за все, так	25,4	28	29,5	28,4	26,9	22,1

Структурно-віковий зріз даної сегмент-групи у динаміці змін за період 2000-2013 рр. практично не змінювався. Показники зміни знаходяться у межах статистичної похибки.

Що стосується професійно-статусних позицій, то дизайн-структура даної сегмент-групи практично не змінювалася. Значна частка цього кластеру складають в усі роки в основному категорія непрацюючих та наймані працівники, тобто представники не високого статусного рівня.

У розрізі професійної зайнятості даний сегмент складають, як правило, люди з низьким соціально-професійним статусом, а саме: непрацюючі пенсіонери та кваліфіковані робітники, котрі займають перші та другі рангові позиції у структурі даної групи; тимчасово не працюючі, та некваліфіковані робітники», котрі займають другі та треті рангові позиції (див. Табл. 7).

Таблиця 7 - Професійна зайнятість

Ранг Рік	I	II	III
2000	22,2% Непрацюючий пенсіонер	19,4% Кваліфікований робітник	13,6% Кваліфікований робітник
2004	27,1% Непрацюючий пенсіонер	13,1% Не маю постійного місця роботи, але підробляю	7,6% Службовець з числа допоміжного персоналу
2008	23,2% Непрацюючий пенсіонер	15,6% Кваліфікований робітник	9% Спеціаліст техн. профілю (з вищ. або сер. спец. освітою)
2010	32,9% Непрацюючий пенсіонер	12,1% Кваліфікований робітник	6,3% Домогосподарка
2012	20,6% Непрацюючий пенсіонер	15,6% Кваліфікований робітник	8,6% Не маю постійного місця роботи, але підробляю
2013	17,4% Кваліфікован. робітник	15,7% Непрацюючий пенсіонер	12,1% Не маю постійного місця роботи, але підробляю

Регіональний зріз даної групи показав достатній зсув «протестної установки» за останні 12 років зі «Сходу» (-31,3%) на «Південь» (+12%), «Центр» (+8,7%) та «Захід» (+10,7%) (табл.8.).

Таблиця 8 - Регіональна динаміка

	2000 р.	2004 р.	2010 р.	2012 р.	2013 р.
Захід	18,1	18,3	18,3	23,9	28,8
Центр	26,1	26,2	29	26,6	34,8
Південь	15	15,2	23,3	30,7	27
Схід	40,7	40,3	29,4	18,9	9,3

Наступним дослідницьким кроком є пошук потенційних агентів трансформаційних змін як носіїв «нових» цінностей, що у процедурі операціоналізації нашого дослідження виявляється саме у виборі ліберально-демократичних цінностей. Разом із інституційними змінами змінюються взірці поведінки, діяльності, котрі, зокрема і в причинно-наслідкових і у функціональних зв'язках впливають на зміни ціннісної матриці, її дизайн структури як окремого індивіда, так і групи у складному механізмі трансформації. Це і ціннісна модель суспільства в статичних та динамічних параметрах.

За можливістю нашого дослідження в якості таких критеріїв вияву носіїв «нових» цінностей ми обрали інтеграцію навколо ліберально-демократичних цінностей в контексті: «Демократичний розвиток країни», «Можливість висловлювати думки з політичних та інших питань, не побоюючись за особисту свободу», «Участь у діяльності політичних партій і громадських організацій», «Державна незалежність України», «Можливість критики і демократичного контролю рішень владних структур», «Можливість підприємницької ініціативи». Процедура фільтрації дослідницьких елементів в контексті фіксації найвищих показників (I = 4 – 5) вибору всіх номінальних ліберально-демократичних цінностей, виявила таких близько 15,2%. Це та умовна кластерна група, представники котрої задекларували найвищий рівень у цій ціннісній палітрі.

Подання окремих соціологічних характеристик цієї кластерної групи, так званих потенційних носіїв ліберально-демократичних цінностей показує наступне. З тим, що вікова структура цього кластеру практично не відрізняється від структури вибіркової сукупності (наявність пропорційної дисперсії), певною мірою можна припустити, що тут поколінних особливостей не виявлено. Що стосується статусно-професійного виміру даної кластерної групи у розрізі: статусу зайнятості, сектору зайнятості та типу зайнятості, то суттєвих статистично значимих особливостей тут не виявлено. У розрізі статусу зайнятості основу даної групи (табл. 9) складають: тимчасово не працюючі (46,3%) та наймані працівники (39,2%); III-ю позицію займають самозайняті (8,2%).

Таблиця 9 - статус зайнятості

	Ранг	%*	%	Δ
У даний час не працюю	I	46,3	44,2	+2,1
Найманий працівник	II	39,2	43,4	-4,2
Самозайнятий (дрібний бізнес, інд. трудова діяльність)	III	8,2	5,8	+2,4
Роботодавець (власник, який використ. найману працю інших)	IV	1,5	1,2	+0,3
<i>Важко відповісти</i>		4,9	5,3	-0,4

У розрізі сектору зайнятості категорія непрацюючих також є основою цього кластеру (47,4%), а представників приватного сектору майже вдвічі більше (32,1%) ніж представників державного (23%). У розрізі типу зайнятості майже

третину складають категорія непрацюючих пенсіонерів (27,5%) та тимчасово безробітних (6,4%). II та III рангові позиції займають кваліфіковані робітники (13,6%) та некваліфіковані робітники (6,8%). Регіональний вимір даної кластерної групи виявив невеликий статичний зсув регіональної дизайн-структури зі «сходу» (- 4,7%) та «центру» (-2,8%) на «захід» (+6,2%) (табл.10).

Таблиця 10 - Регіональний розподіл

	%*	%	Δ
Захід	25,5	19,4	+6,1
Центр	28,8	31,6	-2,8
Південь	28,1	26,8	+1,3
Схід	17,5	22,2	-4,7

Аналіз причин розбіжностей, що існують між носіями активного й пасивного стилів життєствлення і життєздійснення, дає підстави констатувати, що вони криються не так у змісті цінностей чи їх ієрархії, як у особливостях самосвідомості. Остання являє собою ядро життєвого самовизначення, що є не тільки когнітивною структурою, а й складним установочним комплексом, пов'язаним із відповідною системою практик.

Що до системи практик, котрі, зокрема мають відношення до способів власного волевиявлення, способів захисту своїх прав, самоідентифікації, що по праву можна звести до окремих актів трансформаційних змін, то їх преференційність серед населення України у контексті різновидів заходів та засобів відстоювання своїх прав вишикувалася (з врахуванням динаміки зміни показників її компонентів) таким чином (табл. 11).

Таблиця 11 - Форми відстоювання прав (%)

	1996	1999	2004	2008	2010	2012	2013
Законні мітинги і демонстрації	15,2	20	19,2	24,7	26,3	26,6	26,7
Збирання підписів під колект. петиціями	12,7	17,4	21,8	25,4	26,7	26,3	25,8
Участь у передвиборчих кампаніях	13,7	20,1		25,7	20,2	20,2	23,6
Пікетування державних установ	5,9	6,5	5,1	7,3	8,4	8,8	9,9
Бойкот (відмова виконувати рішення адміністрації, органів влади)	6,6	7,2	2,7	6,1	6,3	6,9	9,5
Погрожування страйком	7,4	6,7	3,8	5,4	5,5	6,6	8,7
Несанкціоновані мітинги і демонстрації	2,2	3,3	1,3	2,6	3,1	4,5	6,1
Незаконні страйки	1,9	2,4	0,9	1,7	2,8	3,1	4,9
Захоплення будівель державних установ, блокування шляхів сполучення	0,9	1,7	1,6	1,7	3,1	4	4,9
Голодування протесту	2,9	2,6	1,5	2,1	2,4	1,8	4,5
Створення незалежних від Президента та уряду збройних формувань	1,6	2,4		1,3	1,4	2	1,9
Жоден із заходів не здається мені ефект. і припуст. настільки, щоб я взяв у них участь	33,5	34,2	36,7	34,1	33,6	32	32,2
Важко відповісти	33,3	26,9	19	17,3	16,4	18,4	17,2

Як показують дані досліджень, частка тих, хто потенційно обрав би активні методи протестної боротьби (за період з 1996 по 2013 рр.) збільшилась на 55,5% (за сукупністю таких форм). У свою чергу, частка тих, хто не сприймає такої форми боротьби або ще не визначився (важко відповісти) зменшилась на 17,4%

за рахунок не визначених. Загалом, враховуючи ці показники, можна констатувати про умовне зростання активно-налаштованих суб'єктів за даною сегмент-ознакою, котрі умовно і формують агрегативну кластер-групу соціальних акторів трансформаційних змін в Україні.

Виділивши систему індикатори установки на участь у соціальних трансформаціях, варто також поставити питання про їх взаємозв'язок і співвідношення, оскільки окремі прояви можуть бути ненадійними показниками латентної змінної чи відчувати на собі вплив одночасно декількох латентних змінних. Зазвичай таку задачу вирішують за допомогою експлораторного факторного аналізу, але в даному випадку він неможливий в силу категоріальної природи спостережуваних ознак. До того ж значна частка «не-відповідей» на питання соціологічної анкети змушує виключати з аналізу спостереження, які мають хоча б одне пропущене значення, що при великій кількості змінних призводить до суттєвого скорочення об'єму вибірки. Виходом із цієї ситуації є застосування одного з методів оптимального шкалювання — категоріального аналізу головних компонент (CatPCA), який може працювати з даними у будь-яких вимірвальних шкалах і надає кількісні оцінки категоріям номінальних та порядкових змінних (включаючи і коди пропуску) [4]. Виконавши квантифікацію категоріальних змінних, можна здійснювати на перекодованих даних факторний аналіз для метричних змінних.

Для проведення категоріального аналізу головних компонент з масиву «Соціологічного Моніторингу» за 2013 рік було виділено три групи індикаторів установки на активну участь у соціальних трансформаціях.

До першої групи (Екстернальність-Інтернальність) ми включили наступні пункти: «f4. Від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя», «f5. Якою мірою Ви пристосувалися до теперішньої життєвої ситуації», «f6.1. Чого Вам не вистачає – Вміння жити в нових суспільних умовах», «f6.7. Чого з Вам не вистачає – Упевненості в своїх силах», «f6.12. Чого Вам не вистачає – Рішучості в досягненні своїх цілей», «f6.17. Чого Вам не вистачає – ініціативи і самостійності під час розв'язання життєвих проблем», «sp1. Чи є у Вас можливість контролювати діяльність владних структур».

До другої групи пунктів увійшли питання про дійсні та прогнозовані респондентом практики активних соціальних перетворень: «gs13. Членом яких громадських організацій, об'єднань або рухів Ви є», «gs24. Чи брали Ви особисто участь у громадсько-політичних заходах протягом останніх 12 місяців», «gs25. Чи виявляли Ви активність в мережі Інтернет»; «gs26. Ви готові чи не готові проявити особисту ініціативу та включитися у вирішення актуальних проблем Вашого багатоквартирного будинку, вулиці, мікрорайону чи в цілому населеного пункту в межах Ваших можливостей»; «с5. Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні»; «с6. У разі, коли порушено Ваші права та інтереси, які заходи та засоби відстоювання своїх прав Ви вважаєте за ефективні і припустимі настільки, що Ви готові самі взяти в них участь»; «с7. Що, на Вашу думку, краще – терпіти всілякі матеріальні труднощі заради збереження в країні порядку, миру та спокою, чи у випадках значного погіршення умов життя виходити на вулицю з протестом».

До третього, ціннісного блоку, були включені такі індикатори: «gp8. Традиції, цінності та норми поведінки громадян яких країн найбільш близькі до Ваших

(країн західної Європи — східнослов'янських країн)»; «q26. Наскільки близькими чи далекими до Вас є: Люди, які критично розцінюють сьогоденне життя, сподіваються на краще майбутнє і намагаються наблизити його»; «B19A. Як ви ставитеся до вступу України до Митного союзу Росії, Білорусі і Казахстану»; «B20. Як ви ставитеся до вступу України до Європейського Союзу»; «B21. Як Ви ставитеся до вступу України до НАТО».

Шкала вимірювання всіх питань при проведенні аналізу була встановлена у номінальну, для того, щоб не накладати жодних обмежень на присвоєння категоріям кількісних значень. Збереження порядку категорій для ординальних питань після квантифікації виступало одним з критеріїв якості отриманої моделі.

Приклад квантифікації одного з питань наведено у таблиці 12 (за браком місця інші подібні таблиці опущено). Як можна бачити, всі категорії, окрім останньої, йдуть у логічному порядку за кількісним значенням, присвоєним в ході аналізу. Пересвідчитися у тому, що така дивна поведінка п'ятої категорії не є артефактом статистичної процедури, допомогло вивчення зв'язку цього питання з іншими індикаторами першого блоку. Виявилось, що до цієї категорії потрапляють респонденти, серед яких відсоток рішучих, впевнених у собі та ініціативних людей менше, ніж серед тих, хто обрав відповідь «життя залежить більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин».

Таблиця 12. Квантифікація категорій питання «F4. Як Ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя?»

Категорія	Частота	Значення
1. Здебільшого від зовнішніх обставин	315	-1,75
2. Деякою мірою від мене, але більше від зовн. обставин	573	-0,33
3. Однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин	523	0,79
4. Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин	212	1,44
5. Здебільшого від мене	172	0,16

При проведенні категоріального аналізу головних компонент ми спочатку виділили один фактор, сподіваючись отримати єдиний вимір ступеня залученості респондентів до суспільних трансформацій. Проте порушення порядку категорій для значної кількості змінних засвідчила малу адекватність такої моделі. Найбільш вдалою виявилася модель з трьома факторами, в якій порушення порядку спостерігалось лише для вищезазначеного питання. Отже, квантифіковані змінні на основі цієї моделі і піддавалися наступному експлораторному факторному аналізу. Його використання зумовлюється відсутністю процедури обернення факторів в категоріальному аналізі головних компонент, що може суттєво утруднювати їх змістовну інтерпретацію при кількості факторів більше двох. Крім того, в CatPCA компоненти є завжди ортогональними, а ми сподівалися отримати зв'язки між факторами першого порядку, оскільки за ними може стояти спільний фактор другого порядку.

Експлораторний факторний аналіз трансформованих змінних виконувався наступним чином: методом екстракції факторів був обраний метод максимальної

правдоподібності, вилучені фактори оберталися не ортогональним методом промакс, значення факторів оцінювалося за допомогою регресійного методу. Оскільки квантифікація змінних здійснювалася на основі трифакторної моделі, то й у експлораторному факторному аналізі було обрано три фактори. Навантаження трьох груп індикаторів наведено у наступній таблиці 13.

Таблиця 13 - Матриця факторного відображення

Змінна	Ф1	Ф2	Ф3	h²
F4. Інтернальність-екстернальність	0,265	0,058	0,044	0,081
R5. Пристосування до життєвої ситуації	-0,415	-0,066	-0,107	0,209
F6.1. Вміння жити в нових умовах	0,589	0,055	0,002	0,351
F6.7. Упевненість в своїх силах	0,749	-0,018	-0,031	0,554
F6.12. Рішучість в досягненні цілей	0,720	-0,005	-0,080	0,506
F6.17. Ініціатива і самостійність	0,603	-0,077	0,000	0,368
CN1.10. Можливість контролювати владу	0,051	-0,040	0,323	0,105
GS13.15. Членство у ГО	-0,001	-0,080	0,382	0,130
GS24.17. Участь в акціях	0,008	-0,114	0,570	0,294
GS25.12. Активність у мережі Інтернет	-0,213	-0,058	-0,343	0,205
GS26. Готовність вирішувати соц. проблеми	-0,018	-0,003	-0,515	0,270
C5. Готовність до протестних акцій	-0,042	0,138	0,474	0,285
C6.13. Дії при порушенні прав	-0,045	0,034	0,433	0,194
C7. Протести при погіршенні умов життя	-0,008	0,165	0,307	0,156
RN8. Традиції, цінності та норми поведінки	-0,053	-0,422	-0,064	0,206
Q26. Конструктивна критичність	0,134	-0,034	0,099	0,031
B19a. Ставлення до Митного союзу	0,000	-0,569	-0,044	0,344
B20. Ставлення до ЄС	0,059	0,707	-0,057	0,478
B21. Ставлення до НАТО	-0,061	0,734	-0,081	0,508
Сума квадратів навантажень	2,172	1,822	1,796	

Примітка: напівжирним шрифтом виділено навантаження, більші за 0.1

Результати факторного аналізу, за невеликими виключеннями, підтверджують виділення трьох основних факторів, які стосуються установок щодо суспільних трансформацій. Перший фактор описує відмінності респондентів у активній адаптації до існуючого соціального середовища (інтернальна орієнтація). Чи буде таке пристосування чинником дійсної трансформації середовища, залежить від інших індивідуальних особливостей та соціальних умов. Присутність у соціумі людей, які сприяють накопиченню конструктивних змін є необхідним елементом соціального прогресу.

Другий фактор — ціннісний — визначає вектор, що забезпечує осмисленість конкретних конструктивних і деструктивних дій, задаючи напрямок руху і обґрунтування оцінок, позицій і акцій, відмінність між проєвропейськими цінностями на протиположному полюсі.

Третій фактор — установки на участь у протестних діях — стосується не тільки реальних дій стосовно протестної активності, контролю владних структур, але й спільної діяльності громадян з метою вирішення назрілих соціальних проблем на всіх рівнях. Цей фактор можна назвати «дисипативною установкою», яка перш за все спрямована на розхитування і усунення застарілих соціальних відносин.

Слід враховувати не тільки існування комплексу трьох описаних факторів, але й співвідношення між ними. Так, фактор активної адаптації не корелює з ціннісним фактором ($r = 0,011$, $p > 0,01$), отже ті, хто активно адаптується до соціального середовища, можуть обирати для себе будь-який полюс ціннісного спектру. Проте цей фактор має слабкий зв'язок з фактором дисипативної установки ($r = 0,166$, $p < 0,01$), що вказує на певну тенденцію поєднувати пристосування до існуючих умов з їх активною зміною. Найбільш суттєвий зв'язок спостерігається між ціннісним фактором і дисипативною установкою: $r = 0,352$, $p < 0,01$. Середній за силою статистичний зв'язок цих чинників вказує на дійсне підґрунтя соціальних перетворень — приведення існуючих стосунків у відповідність до нової, європейської системи цінностей.

На основі комбінації трьох факторів можна виділити категорію активних акторів трансформаційних процесів. До неї були включені респондентів, які мають позитивне значення по кожному з факторів. Частка таких респондентів складає лише 8,2% для масиву в цілому.

Для побудови соціально-демографічного портрету активних акторів застосовувався метод класифікаційних дерев [3], який дає змогу побачити цілісну картину відмінностей одночасно по декількох соціально-демографічних ознаках. Вузли дерева утворюються на основі тих незалежних змінних, які мають найбільший статистичний зв'язок з залежною змінною за критерієм χ^2 (рівень значущості щонайменше 0,05). В процесі побудови класифікаційного дерева належність до категорії акторів суспільних трансформацій виступала в якості залежної змінної, а незалежними слугували такі ознаки: «Оцінка матеріального становища сім'ї», «Вік», «Освіта», «Регіон України», «Самооцінка становища у суспільстві», «Задоволеність становищем у суспільстві», «Віднесення себе до середнього класу». Дерево будувалося за допомогою методу CHAID, в якому кількість рівнів було обмежено трьома, а наповненість батьківських вузлів повинна була бути не меншою 100 респондентів.

Результати наводяться на наступній дендрограмі (Рис.2). Категорією, в якій насиченість акторами є найвищою (23,8%), складають респонденти з західного регіону України, які відносять себе до середнього класу (вузол 9). Наступною за ступенем насиченості є категорія молодих респондентів (вік до 24 років включно) із Центру і Півдня. На Сході частка акторів трансформаційних процесів складає лише 2,9%, проте серед них статистично значущо виділяється група респондентів з вищою освітою, де рівень насиченості сягає 9,7%.

Висновки. Проведений аналіз підтвердив необхідність при побудові класифікації респондентів за рівнем установки на громадську і політичну активність враховувати комплекс індикаторів, оскільки кожен з них окремо може мати недостатню надійність і валідність.

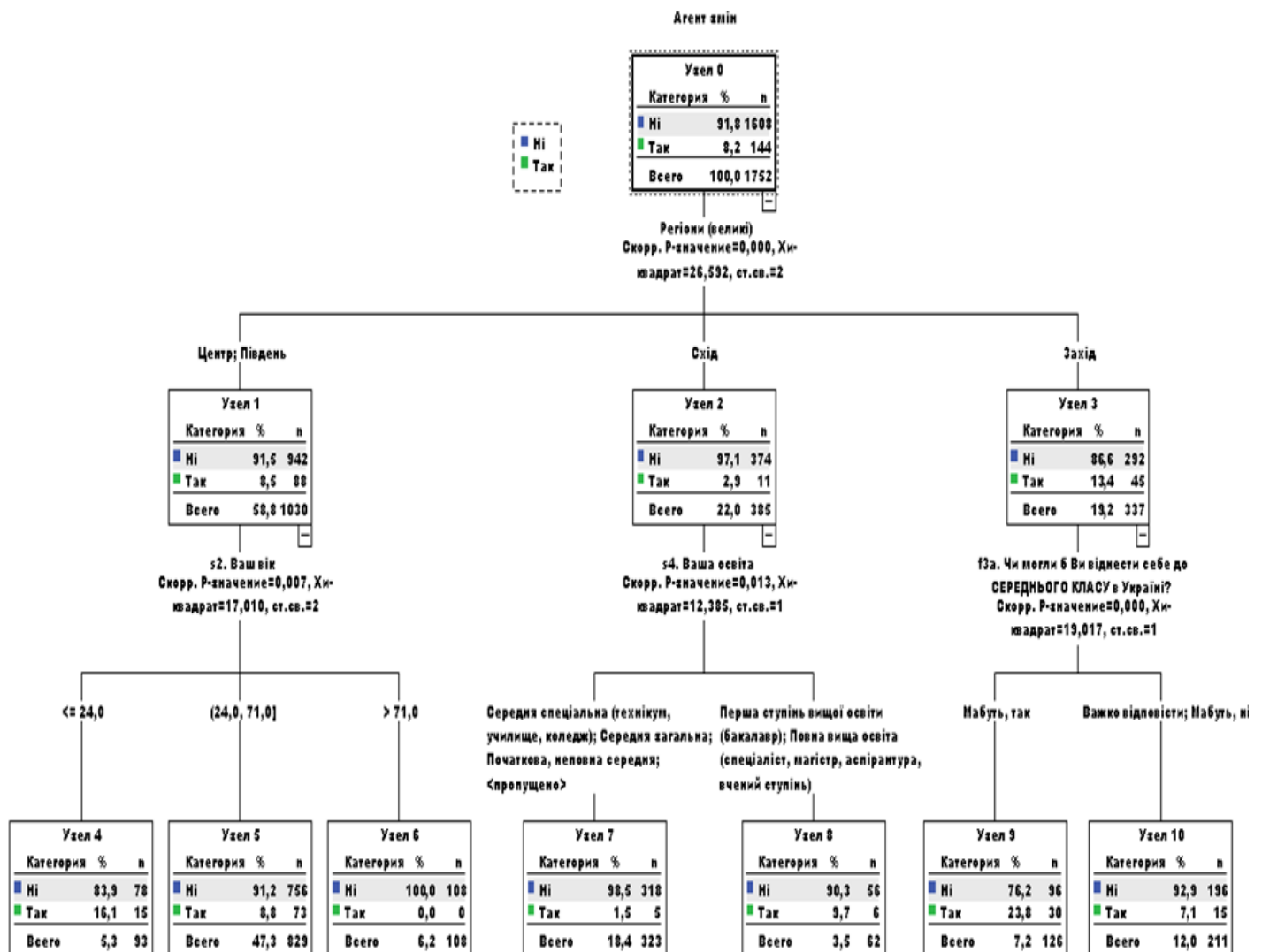

Рисунок 2 - Класифікаційне дерево

Запропонована єдність трьох чинників, які у сукупності стоять за проявами соціально-політичної активності громадян: 1) конструктивна адаптація (еволюційні зміни), 2) дисипативна установка (розхитування усталеного порядку), 3) ціннісна складова (європейські цінності на протипагу пострадянським).

Список використаних джерел

1. Заславская Т.И. Трансформационный процесс в России: социокультурный аспект // Соци_альная траектория реформируемой России : Исследования Новосиб. социол. школы / Отв. ред. Т.И. Заславская, З.И. Калугина. – Новосибирск: Наука, 1999.
2. Злобіна О., Тихонович В. Суспільна криза і життєві стратегії особистості. – К.: СтилоС, 2001. – 238 с.
3. IBM SPSS Decision Trees 21. – IBM Corporation, 2012. – 118 p.
4. Linting M. Nonlinear Principal Components Analysis: Introduction and Application / Marielle Linting, Jacqueline J. Meulman, Patrick J. F. Groenen, Anita J. van der Kooij // Psychological Methods. – 2007. – Vol. 12. – No. 3. – P. 336–358.

Отримано 12.05.2015 р.

УДК 316.344.7

Локтева І.І. °

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології, аспірантка

СОЦІАЛЬНЕ ВІДТОРГНЕННЯ: АТРИБУТИ, ФУНКЦІЇ ТА ВІДНОШЕННЯ

Стаття присвячена уточненню концепту соціального відторгнення. З цією метою автор застосовує атрибутивний, функціональний та реляційний підходи. За результатами аналізу джерел літератури виявлено, що серед основних атрибутів відторгнення виокремлюють наступні: відсутність участі у діяльності характерній, для більшої частини членів громади (суспільства), брак значимих соціальних стосунків із іншими, нестача доступу до ресурсів і забезпеченості прав громадянина. У ході вивчення мережі відношень концепту виявлено, що соціальне відторгнення частково перетинається з рядом інших концептів, які використовують для вивчення вразливих та неблагополучних верств населення. Головною відмінністю концепту є його багатомірність. Використання соціального відторгнення для ідентифікації і дослідження вразливих категорій населення дає можливість одночасно вимірювати множинні прояви неблагополуччя в житті людей, що полягають у відсутності доступу до структурно-економічних ресурсів та браку соціокультурної участі.

Ключові слова: соціальне відторгнення, бідність, матеріальна депривація, маргіналізація, андерклас, соціальне залучення

Статья посвящена уточнению концепта социального отторжения. С этой целью автор применяет атрибутивный, функциональный и реляционный подходы. По результатам анализа источников литературы выявлено, что среди основных атрибутов отторжения выделяют следующие: отсутствие участия в деятельности характерной для большей части членов общества (общества), отсутствие значимых социальных отношений с другими, недостаток доступа к ресурсам и обеспеченности прав гражданина. В ходе изучения сети отношений концепта обнаружено, что социальное отторжение частично пересекается с рядом других концептов, которые используют для изучения уязвимых и неблагополучных слоев населения. Главным отличием концепта является его многомерность. Использование социального отторжения для идентификации и исследования уязвимых категорий населения дает возможность одновременно измерять множественные проявления неблагополучия в жизни людей, которые заключаются в отсутствии доступа к структурно-экономическим ресурсам и нехватки социокультурной участия.

Ключевые слова: социальное отторжение, бедность, материальная депривация, маргинализация, андеркласс, социальное вовлечение

The aim of the article is to clarify the concept of social exclusion. For this purpose, the author used the attributive, functional and relational approaches. According to the results of literature sources' analysis, the next key attributes of social exclusion were revealed: lack of participation in activities typical for the majority of

members of a certain community, shortage of meaningful social relationships with others, lack of access to resources and effectuation of the civil rights. The assessment of the concept's relationship network has shown that social exclusion partially overlaps with a number of other concepts, which are used for studying vulnerable and disadvantaged population. The main difference is a multidimensionality of the concept. Using social exclusion for identification and investigation of vulnerable groups enables a simultaneous assessment of multiple signs of people disadvantages which are manifested by lack of access to structural and economic resources as well as to social and cultural participation.

Ключові слова: *social exclusion, poverty, material deprivation, marginalization, underclass, social inclusion*

Актуальність. У другій половині ХХ століття відбулось переосмислення природи соціальних нерівностей та факторів, що призводять до їх виникнення. З часом інструменти створені для вивчення неблагополучних груп, розширювались із метою покриття немонетарних аспектів життя людей. Головним чином, зміна акцентів у понятійному апараті відбулась внаслідок трансформації державних стратегій подолання бідності у бік впровадження політики, спрямованої на зменшення соціального відторгнення [1].

Незважаючи на широке застосування концепту соціального відторгнення в науковому та політичному дискурсах і значний досвід його вимірювання, не існує усталеного визначення концепту. Це свідчить про відсутність чітко встановленого переліку його ознак, що ускладнює операціоналізацію та адекватне використання соціального відторгнення в емпіричних соціологічних дослідженнях.

Метою роботи є уточнення концепту соціального відторгнення, його характерних ознак, призначення та зв'язків з іншими концептами. З цією метою застосуємо наступні підходи: 1) *атрибутивний*, коли концепт розглядається як носій особливих властивостей, якостей та ознак; 2) *функціональний*, в межах якого визначають функції, притаманні структурі, що ідентифікується; 3) *реляційний*, де концепт розглядають як ідентифікуючу структуру, що знаходиться в особливих відношеннях з іншими структурами [2, с. 18; 3, с. 146].

Атрибутивний підхід. У загальному сенсі соціальне відторгнення є відгородженням від будь якої із підсистем суспільства – соціальної, економічної, політичної або культурної, які зумовлюють соціальну інтеграцію індивідів. Вважається, що людина є соціально відторгнутою, якщо: (а) вона проживає в межах певної громади; (б) через причини, що знаходяться поза межами її контролю вона не може брати участь у нормальній діяльності, характерній для більшості членів цієї громади; (в) однак людина хотіли би брати участь у такій діяльності [4, р. 86; 5, р. 229].

В своєму описі соціального відторгнення Х. Сільвер зазначає такі його прояви як розрив соціальних зв'язків, зниження соціальної участі та солідарності, зменшення доступу до ресурсів. На суспільному рівні для відторгнення характерні такі ознаки як брак соціальної згуртованості та інтеграції. На індивідуальному рівні мова йде про неспроможність індивідів брати участь у нормативно очікуваній соціальній діяльності та вибудовувати значимі суспільні стосунки з іншими [6, р. 4411].

Говорячи про "класичну" інтерпретацію концепту соціального відторгнення, суспільство можна уявити у вигляді соціального простору, у центрі якого знаходяться ті, хто уособлюють основу, ядро суспільства. У концентричних колах навколо ядра знаходяться члени суспільства, які з певних причин є дискримінованими у реалізації своїх прав громадянина. На периферії такого соціального простору знаходяться ті, хто є об'єктом множинної дискримінації і практично втратив основну частину своїх зв'язків із суспільством. Розташування у цій частині соціального простору відповідає приналежності до групи "відторгнутих" [7, с. 43]. М.Кастельс у своєму визначенні зазначає, що соціальне відторгнення перешкоджає доступу індивідів або груп до позицій, які могли б дозволити їм автономно існувати в рамках соціальних стандартів даного суспільства. Такою позицією, зокрема, може бути робоче місце із регулярною заробітною платою [8, р. 350].

Отже, при вивченні соціального відторгнення значну увагу приділяють усередненим стандартам життя, доступним для більшості в громаді або ж у суспільстві. В той же час при розгляді відторгнення дослідники акцентують увагу на таких його атрибутах: відсутність участі у діяльності, характерній для більшої частини членів громади, брак значимих соціальних стосунків, недостатність доступу до ресурсів та забезпеченості прав громадянина. А це означає, що концепт соціального відторгнення є багатовимірним та має складну структуру. Крім того ряд дослідників звертають увагу також на те, що характерною ознакою відторгнення є відсутність контролю над певними життєвими обставинами, які значною мірою і складають причини виникнення цього феномену.

Представлені підходи до визначення відторгнення дають змогу уявити його як властивість, притаманну тією або іншою мірою кожному індивіду. Це означає, що вирішення задачі емпіричної ідентифікації соціального відторгнення потребує також визначення певних порогових значень міри такої властивості. При цьому необхідно враховувати, що відторгнення можна аналізувати на різних рівнях його прояву – на рівні суспільства (макрорівень), на рівні групи (мезорівень) та на рівні індивіду (мікрорівень).

Функціональний підхід. Визначимо функції, що притаманні соціальному відторгненню. Соціальне відторгнення інтерпретують як механізм, що відділяє групи людей від ядра суспільства [9, цит. за Куценко с. 200]. При цьому можна вирізнити дві суттєво різні форми соціального відторгнення. Перша форма пов'язана із розташуванням на вершині соціальної ієрархії і, по суті, є "добровільним відторгненням" та елітною самоізоляцією. На противагу цьому – друга форма не є добровільною, виникає внаслідок складних та певною мірою "екстремальних" структурних та культурних змін у суспільстві і включає зосереджених у нижній частині ієрархії "жертв структурації". Різкі зміни в суспільстві мають наслідком появу нових бар'єрів доступу до ресурсів та до реалізації прав, розрив соціальних зв'язків. Іншими словами, соціальному відторгненню притаманна функція дезінтеграції. Крім того, одним з результатів відторгнення є саме формування "соціального дна" – прошарку суспільства, який включає людей, що опинились поза стандартами умов життя та норм, прийнятих у суспільстві. Т.І.Заславська вважала, що основною ознакою соціального дна є його ізолюваність від інститутів "великого суспільства", яка може компенсуватись

інтегрованістю до специфічних кримінальних і напівкримінальних структур [10, с. 10].

Реляційний підхід. Спробуємо розглянути взаємозв'язок між концептом соціального відторгнення та іншими теоретичними конструктами, які використовують для вивчення вразливих і неблагополучних категорій населення.

В першу чергу мова має йти про концепт *бідності*, як одного із перших інструментів, що почали використовувати для дослідження та ідентифікації груп, які потребують допомоги [11, с. 42]. Бідність – це характеристика такого економічного становища індивіда або групи, при якому вони не можуть самостійно сплатити вартість необхідних благ [12]. У загальному сенсі бідність пов'язана з дефіцитом ресурсів та неможливістю задовольнити мінімальні потреби. Існують різні підходи до дослідження та вимірювання бідності, в межах яких розрізняють такі її типи як абсолютна, відносна та суб'єктивна. *Абсолютну* бідність визначають спираючись на оцінку фінансової можливості придбати товари. За такого підходу, до бідних відносять тих, хто не може забезпечити собі споживання основних благ за найнижчими цінами ринку. *Відносну* бідність встановлюють за шляхом порівняння доходу із середнім для суспільства, що досліджується. За такого відносного критерію бідними вважаються ті, чий рівень доходів не перевищує певної визначеної частки такого середнього доходу (часто мова йде про 40-50%). *Суб'єктивну* бідність оцінюють відповідно до уявлення пересічних громадян щодо мінімального щомісячного рівня доходу, притаманного бідній людині [13, с. 87-92].

Отже, дослідження та вимірювання бідності передбачає застосування певних способів ранжування індивідів на підставі критеріїв їх матеріального добробуту. В той час, при вивченні соціального відторгнення дослідник не обмежується тільки монетарними показниками. Вважають, що бідність може призвести до відторгнення у разі тривалого, багаторічного наростання матеріальної депривації [7].

Концепт *матеріальної депривації* склався у ході розвитку підходів до дослідження бідності. Матеріальну депривацію визначають як відсутність ресурсів, необхідних для підтримання звичайних або принаймні широко прийнятих стандартів споживання, умов життя у конкретному суспільстві. Тобто йде мова про індивідів та домогосподарства, які мають обмежений доступ до ресурсів у порівнянні з тим, що має середній індивід та сім'я у цьому суспільстві [14; 11, с. 43].

Бідність як низький рівень доходу та брак матеріальних ресурсів (матеріальних благ) розглядають у якості важливих індикаторів соціального відторгнення [15]. Крім того, низький рівень доходу є фактором ризику виникнення відторгнення, а матеріальна депривація – один із компонентів концепту [16]. Соціальне відторгнення не обмежується тільки бідністю, а пов'язано також значною мірою з розривом соціальних зв'язків із суспільним цілим.

Наступним пов'язаним із соціальним відторгненням концептом є *дискримінація*. Дискримінація – несправедливе або негативне ставлення до людини (групи людей), виражене в дії чи бездіяльності, що прямо чи опосередковано пов'язане з певною ознакою тих, хто дискримінуються. Наприклад, дискримінацією людини є відсутність вияву до неї такої поваги, яка за

подібних обставин була б вказана іншим людям [17]. Вважають, що соціальне відторгнення може виникати внаслідок систематичної дискримінації людей на основі їх етнічної або расової приналежності, віросповідання, сексуальної орієнтації, статі, віку, інвалідності, ВІЛ статусу, статусу мігранта тощо. Прояви дискримінації можуть зустрічатись у державних установах, навчальних закладах, закладах медичного обслуговування тощо [4]. Але соціальне відторгнення не зводиться лише до окремих форм дискримінації як бар'єрів у доступі до соціальних інституцій та до ресурсів, що ці інституції забезпечують і розподіляють [7, с. 6].

Наступним, близьким до відторгнення, концептом є *маргіналізація*. Першим цей термін почав використовувати американський соціолог Роберт Парк [18]. У широкому трактуванні виявом маргінальності може бути втрата об'єктивної приналежності індивіда до конкретної спільноти без подальшого входження в іншу та втрата суб'єктивної ідентифікації з певною групою [11, с. 41]. Маргіналізація проявляється у певного роду ментальному конфлікті, що заважає входженню до нової громади (соціальної групи, суспільства) [19, р. 203]. Отже, у класичній інтерпретації маргіналізації йде мова про певного роду соціокультурну ізоляцію, неготовність прийняти нові цінності та норми, притаманні громаді (суспільству), де індивід проживає.

Довготривала дискримінація, недостатній рівень доходів та інші прояви соціального відторгнення можуть призводити до подальшого скочування індивіда на соціальне дно суспільства. У північноамериканській традиції для вивчення представників таких неблагополучних категорій населення, які належать до груп соціального дна, застосовують поняття *андерклас*. Андерклас можна ототожити з Марксовим поняттям "люмпен-пролетаріату". Концепт використовується по відношенню до бідних, які характеризуються девіантною, кримінальною поведінкою. Представники такої групи ідентифікуються з усіма тими, хто займає маргінальне положення в суспільстві, не володіє власністю та використовує головним чином державну (суспільну) підтримку для задоволення своїх потреб [9, с. 197]. Зазначеній групі притаманна специфічна культура бідності, відсутність постійної зайнятості та довготривале безробіття.

Потрібно зазначити, що маргінальність та приналежність до андеркласу не є тотожними, оскільки, у більшості випадків, андерклас пов'язують із проявами девіантних форм поведінки. Водночас маргінальна особистість не обов'язково є представником соціального дна і може навіть належати до представників еліти. На наш погляд, відсутність доступу до економічних та структурних ресурсів у випадку тривалої втрати суб'єктивної ідентифікації з певною групою, може привести до соціального відторгнення.

Соціальне відторгнення протиставляють соціальному залученню (інклюзії). Згідно одному з визначень, соціальне залучення забезпечує для тих, хто має ризик бідності та соціального відторгнення, можливості та ресурси, необхідні для того, щоб повною мірою брати участь в економічному, соціальному та культурному житті, досягти рівня життя та добробуту, що відповідають нормальним стандартам у суспільстві, у якому вони живуть [20, с. 16]. Вимірювання соціального залучення здійснюється шляхом визначення міри участі соціальних агентів у політичній, громадянській або соціальній видах активності [21; 22, с. 79]. Відповідно до одного з підходів до інтерпретації соціального

залучення, його (залучення) можна уявити як нульову точку на шкалі відторгнення [23, с. 40]. Це означає, що залучення з'являється тоді, коли зникає відторгнення. Іншими словами, в межах такого підходу співвідношення залучення та відторгнення можна схематично продемонструвати на шкалі відторгнення в діапазоні від нуля (повного залучення) до одиниці (повного відторгнення).

Кінцевою метою мінімізації соціального відторгнення та розширення можливостей соціального залучення є утворення єдиного цілого, для опису якого використовують концепти соціальної згуртованості, солідарності та інтеграції.

Висновки. Застосування ідентифікуючого підходу дозволило виявити атрибути, функції та відношення концепту соціального відторгнення. Результати аналізу демонструють, що серед основних атрибутів відторгнення виокремлюють наступні: відсутність участі у діяльності характерній для більшої частини членів громади, брак значимих соціальних стосунків із іншими, нестача доступу до ресурсів та забезпеченості прав громадянина. Характерною ознакою відторгнення є відсутність контролю над певними життєвими обставинами, які, зокрема, є причиною цього феномену. Відторгнення може мати прояви на суспільному, індивідуальному та груповому рівнях. На рівні функцій соціальне відторгнення сприяє дезінтеграції та формуванню соціального дна.

За результатами застосування реляційного підходу встановлено місце соціального відторгнення у мережі відносин із іншими концептами, які використовують для вивчення неблагополучних або вразливих верств населення. Концепт має певні перетини з розглянутими концептами бідності, матеріальної депривації, дискримінації, маргіналізації, андеркласу та, у більшості випадків, включає атрибути відповідних явищ. Зокрема, багатомірність концепту демонструє визначений перелік його атрибутів.

Використання соціального відторгнення для ідентифікації і дослідження вразливих категорій населення дає можливість вимірювати множинні прояви неблагополуччя в житті людей, що полягають у відсутності доступу до структурно-економічних ресурсів та недостатності соціокультурної участі.

Визначені атрибути, функції та відношення концепту соціального відторгнення дають змогу операціоналізувати його відповідно до мети дослідження, не зважаючи на складність такої процедури.

Список використаних джерел:

1. Абрахамсон П. Социальная эксклюзия и бедность // *Общественные науки и современность*. – 2001. – №. 2. – С. 158-166.
2. Кузнецов В. И. Понятие и его структуры: Методологический анализ. – 1997. – Режим доступа: <http://philpapers.org/archive/KUZACA.pdf>
3. Урсуленко К. Социальная солидарность: развитие понятия в истории социологии и современные интерпретации // *Социология: теория, методы, маркетинг*. – 2009. – №. 1. – С. 138-154.
4. Mathieson J. et al. Social Exclusion Meaning, measurement and experience and links to health inequalities // *A review of literature. WHO Social Exclusion Knowledge Network Background Paper*. – 2008. – Т. 1.
5. Burchardt T., Le Grand J., Piachaud D. Social exclusion in Britain 1991—1995 // *Social Policy & Administration*. – 1999. – Т. 33. – №. 3. – С. 227-244.
6. Ritzer G. et al. (ed.). *The Blackwell encyclopedia of sociology*. – Malden, MA : Blackwell Publishing, 2007. – Т. 1479.

7. Тихонова Н. Е. Феномен соціальної ексклюзії в умовах Росії //Мир Росії. – 2003. – Т. 12. – №. 1. – С. 36-84.
8. Castells M. The rise of the fourth world //The Global Transformations Reader, Blackwell: London. – 2000.
9. Куценко О. Д. Общество неравных. Классовый анализ неравенств в современном обществе // Харків: Видавн. центр Харків. нац. ун ту ім. В.Н.Каразіна. – 2000.
10. Заславская Т. И. Социальная структура современного российского общества //Общественные науки и современность. – 1997. – №. 2. – С. 5-23.
11. Харченко Н. Різноманітність аспектів бідності: спроба соціологічного аналізу //Наукові записки НаУКМА. – 1999. – Т. 7. – С. 38-49.
12. Социологический энциклопедический словарь под ред. Г.В.Осипова. – М., 1998
13. Харченко Н. Сравнение методологических подходов к измерению уровня бедности //Социология: теория, методы, маркетинг. – 2000. – №. 3. – С. 86-99.
14. Townsend P. Poverty in United Kingdom. Berkeley: Univ. of California, 1979, p. 31.
15. McDonnell R. Social exclusion and the plight of asylum seekers living in Ireland. – 2009. – Режим доступу: <http://www3.ul.ie/sociology/socheolas/vol1/1/Ruth%20McDonnell.pdf>
16. Jehoel-Gijsbers G., Vrooman C. Explaining social exclusion. – 2007. – Режим доступу: [file:///D:/%D0%97%D0%B0%D0%B3%D1%80%D1%83%D0%B7%D0%BA%D0%B8/Explaining%20social%20exclusion%20\(2\).pdf](file:///D:/%D0%97%D0%B0%D0%B3%D1%80%D1%83%D0%B7%D0%BA%D0%B8/Explaining%20social%20exclusion%20(2).pdf)
17. Порівняльне дослідження з проблем дискримінації у відношенні ВІЛ-інфікованих осіб і хворих на СНІД / Швейцарський інститут порівняльного права в Лозанні, Центр інформації й документації Ради Європи у Російській Федерації, 1996.
18. Park R. E. Human migration and the marginal man //American journal of sociology. – 1928. – С. 881-893.
19. Goldberg C. A. Robert Park's Marginal Man: The Career of a Concept in American Sociology //Laboratorium. Журнал соціальних досліджень. – 2012. – №. 2. – С. 199-217.
20. Лібанова Е. та інші. Україна: на шляху до соціального залучення. Національна Доповідь про людський розвиток 2011. – 2011.
21. Marshall T.H. Citizenship and social class and other essays / T.H. Marshall. – Cambridge : Cambridge University Press, 1992
22. Савельєв Ю. Б. Участь як прояв соціального включення в процесі модернізації: Україна в європейському контексті (1999-2010 рр.) //Український соціум. – 2013. – №. 2. – С. 77-98.
23. Савельєв Ю. Суперечності концепції соціального виключення і включення: вплив соціально-політичного дискурсу на соціологічні теорії //Вісник Київського національного університету. Соціологія. – 2012. – №. 3. – С. 33-41.

Отримано 22.04.2015 р.

УДК 316.1

Середа О.С. °

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології, асистент кафедри методології та методів соціологічних досліджень

Степанова М.В.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології, студентка 4 курсу ОКР «бакалавр»

ПРОЦЕДУРА ВИМІРЮВАННЯ В СОЦІОЛОГІЇ: СУТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ

В статті розглянуті особливості здійснення процедури вимірювання в соціології, пов'язані насамперед з відсутністю чіткої одиниці вимірювання, а також наведені різні підходи стосовно розуміння сутності цього поняття. Зосереджена увага на непрямому вимірюванні складних соціальних феноменів, вивчення яких становить особливий інтерес для соціолога.

Ключові слова: вимірювання, шкала, пряме вимірювання, непряме вимірювання

В статье рассмотрены особенности применения процедуры измерения в социологии, которые связаны прежде всего с отсутствием строгой единицы измерения, а также описаны разные понимания сущности этого понятия. Сосредоточено внимание на косвенном измерении сложных социальных феноменов, изучение которых представляет особый интерес для социолога.

Ключевые слова: измерение, шкала, прямое измерение, косвенное измерение

The article deals with the peculiarities of the measurement procedure in sociology, which are related to the lack of the unit of measurement. This article describes different approaches to understanding the essence of the concept of measurement. The attention is focused on the indirect measurement of complex social phenomena, the study of which is a particular interest for a sociologist.

Keywords: measurement, scale, direct measurement, indirect measurement

Актуальність. Проблема вимірювання в соціології є надзвичайно актуальною як в методологічному, так і в практичному відношенні, адже вимірювання є головним компонентом, що забезпечує якість соціологічного дослідження. Якщо розглядати вимірювання, як процедуру порівняння вимірюваного об'єкта з деяким еталоном, то в соціології, на відміну від, наприклад, природничих наук, не існує достатньо чітких одиниць вимірювання. З іншого боку визначення сутності вимірювання, як переходу від абстрактних теоретичних понять до емпіричних індикаторів, які можна безпосередньо спостерігати та фіксувати, зачіпає ще одну методологічну проблему соціології, що стосується обґрунтування такого переходу. Таким чином, існує досить багато підходів до розуміння сутності процедури вимірювання, дослідники наводять різні, інколи навіть досить суперечливі, трактування цього поняття. Як наслідок,

при вимірюванні перед соціологами постає велика кількість проблем, що стосуються концептуалізації, пошуку індикаторів, конструювання вимірювального інструменту, перевірки шкали на надійність та валідність тощо. Саме тому знання сутності та особливостей здійснення процедури вимірювання дає можливість вивчити досліджуваний об'єкт комплексно та зробити обґрунтовані висновки стосовно його стану, тенденцій зміни, трансформацій.

Метою даної статті є аналіз існуючих підходів до розуміння сутності процедури вимірювання в соціології, а також опис особливостей її здійснення, пов'язаних насамперед із складністю та багатоаспектністю тих досліджуваних об'єктів, які становлять особливий інтерес для соціолога.

Перші передумови вимірювань були закладені в другій половині XIX століття. Спочатку дана процедура розглядалася в межах класичного підходу, який спирався на припущення про неодмінне існування одиниці вимірювання. Наприкінці XIX – початку XX століття увага дослідників зосередилася на особливостях здійснення процедури вимірювання в гуманітарних науках, об'єктом дослідження яких були такі соціальні феномени, які не мали чіткої одиниці вимірювання. Суттєвий елемент конструктивності в розуміння того, яким саме чином потрібно приписувати числа досліджуваним об'єктам, запровадив американський психолог С.Стівенс. Процедуру вимірювання він розумів як моделювання реальності. Саме тому в числах, які приписуються властивостям об'єкта дослідження, можна побачити лише те, що сам дослідник хотів відобразити при вимірюванні (наприклад, відношення порядку чи рівності). Розвиток ідей С.Стівенса призвів до створення теорії вимірювання, що ґрунтується на понятті шкали та класифікації шкал за рівнем вимірювання. Хоча підхід американського дослідника став надзвичайно продуктивним для подальшого розвитку та вдосконалення процедури вимірювання, проте, зважаючи на поліпарадигмальний статус соціології як науки, існують досить відмінні погляди на розуміння сутності цього поняття.

Відомий американський соціолог П.Лазарсфельд проблему вимірювання в соціології розглядає через практику його щоденного використання в повсякденному житті, яка базується на ідеї ранжування. Таким чином, поняття вимірювання він визначає як «пошук впорядкованої класифікації» [1, с. 139]. У випадку, коли дослідник при вивченні певних соціальних феноменів має справу з числами, застосовується інше поняття – квантифікація, яке має фактично таке ж значення, як і поняття вимірювання. Центральною проблемою квантифікації в соціальних науках є складність та багатоаспектність досліджуваних об'єктів.

За В.А.Ядовим вимірювання – це процедура, за допомогою якої вимірюваний об'єкт порівнюється з деяким еталоном і отримує числове вираження у певному визначеному масштабі чи шкалі [2, с. 83]. В.І.Паніотто визначає поняття «вимірювання» як процедуру позначення числами за певними правилами ознак чи властивостей об'єкта, що вивчається соціологом, в результаті чого дослідник надалі вже має справу не з множиною якісно різних характеристик об'єкта, а з сукупністю чисел, кожне з яких певним чином відображає інтенсивність прояву відповідної характеристики [3, с. 8-9]. Ю.Н.Толстова, як і С.Стівенс, ототожнює вимірювання з процедурою моделювання. Метою такого моделювання є забезпечення можливості використання математичних прийомів для вирішення соціологічних завдань.

Кожен дослідник має справу з певним фрагментом реальності, емпіричною системою, яка є об'єктом його вивчення. Для того, щоб здійснити процедуру вимірювання, потрібно відобразити емпіричну систему з відношеннями між її елементами в числову систему з відповідними відношеннями між числами, тобто побудувати математичну модель досліджуваної емпіричної системи.

Еталоном вимірювання виступає шкала. Шкала – це правило, згідно з яким в процесі вимірювання кожному досліджуваному об'єкту ставиться у відповідність деяке число чи інший математичний конструкт [4, с. 6]. Кожне таке число є результатом вимірювання об'єкта або його шкальним значенням. Тобто шкалою можна також назвати сукупність шкальних значень об'єктів досліджуваної емпіричної системи.

Існує досить багато типологій шкал, що використовуються в соціології. Найбільш популярна серед них була запропонована С.Стівенсом. Він розглядав чотири типи шкал: номінальна, порядкова, інтервальна (або метрична), шкала відношень (як різновид метричної шкали). Така класифікація шкал була здійснена залежно від рівня вимірювання кожної шкали і, відповідно, залежно від допустимих арифметичних операцій та перетворень чисел. Чим вищий рівень шкали, тим вужче коло допустимих перетворень чисел, тим більше арифметичних операцій може бути застосовано, тим ширший статистичний апарат може бути використаний дослідником. Важливо пам'ятати, що своєчасне і правильне визначення типу шкали дозволяє застосувати під час аналізу отриманих даних прийнятний статистичний апарат. В майбутньому це безпосередньо впливає на якість отриманих результатів.

Номінальними називають шкали, в яких код відповіді є не більше, ніж найменуванням категорії [5, с. 85]. Приписування різних чисел різним варіантам ознаки потрібне для того, щоб відрізнити один об'єкт від іншого. Вимірювання для таких випадків полягає у тому, що дослідник встановлює відношення рівності чи нерівності об'єктів з метою поділу спільноти, яку вивчають, на класи (кожен клас – це пункт шкали), які не перетинаються. Номінальні шкали це шкали з найнижчим рівнем вимірювання, допустимими перетвореннями яких є взаємно однозначні перетворення. Можливі операції з числами для номінальних шкал включають в себе пошук частот розподілу за пунктами шкали (підрахунок чисельності кожної групи і відношення цієї чисельності до загального ряду розподілу), пошук середньої тенденції за модальною частотою, встановлення взаємозв'язку між ознаками на основі розрахунку критерію Хі-квадрат, силу зв'язку показують критерій спряженості ознак за Пірсоном, коефіцієнти Чупрова і Крамара [2, с. 103-104].

Порядковою шкалою є така послідовність відповідей на запитання, за якої кожний наступний варіант відповіді характеризує наступне рангове місце у континуумі значень. Порядкову шкалу ми отримуємо тоді, коли при здійсненні вимірювання моделюються не лише емпіричні відношення рівності і нерівності між досліджуваними об'єктами, а й відношення порядку між ними. Допустимими перетвореннями чисел для порядкових шкал є монотонні перетворення. У свою чергу можливі операції з числами включають в себе використання модальних показників, пошук загальної тенденції за допомогою медіани, а також застосування коефіцієнтів рангової кореляції (Спірмена, Кендалла), які вказують на наявність чи відсутність функціональних зв'язків.

Інтервальна шкала або метрична, на відміну від номінальної та порядкової, встановлює не лише відношення рівності-нерівності, більше-менше, а й дозволяє фіксувати величину інтервалу. Метрична шкала вважається найефективнішою для аналітика, адже вона практично не має обмежень у застосуванні статистичних процедур. Її ще називають шкалою високого типу, кількісною [4, с. 7]. Допустимими перетвореннями чисел для метричних шкал є лінійні перетворення. З'являються також нові можливості для кореляційного та регресійного аналізу, використання більш чутливого коефіцієнта парної кореляції Пірсона та коефіцієнтів множинної регресії.

Шкала відношень є різновидом метричної шкали, характерною рисою якої є фіксований початок відліку та змінні одиниці вимірювання. В соціології ці шкали мають дещо обмежене застосування. Їх, як правило, використовують для вимірювання певних соціальних явищ чи процесів в тих випадках, коли нульовий пункт можна чітко зафіксувати. При вимірюванні якісних властивостей досліджуваних об'єктів шкали відношень не використовуються. Якщо говорити про можливі операції з числами, то в даному випадку не існує жодних обмежень.

Після розгляду сутності процедури вимірювання в соціології, перейдемо до її основної особливості, пов'язаної зі специфічним, досить складним та багатограним об'єктом дослідження. В контексті цього виокремлюють пряме та непряме вимірювання (первинне та похідне). Процес безпосереднього отримання значень спостережуваної змінної називається прямим вимірюванням (вимірюванням при зборі даних). Безпосередньо виміряти ту чи іншу ознаку означає співвіднести її з певною шкалою, не використовуючи при цьому жодних попередніх вимірювань, а також проміжних засобів – інших ознак, вимірювальних інструментів [6, с. 33]. Як правило, пряме вимірювання стосується досліджуваних понять, що є максимально наближеними до тих способів категоризації, які кожен з нас використовує в повсякденному житті (наприклад, стать, вік).

Непряме вимірювання направлене на пошук латентної змінної, значення якої неможливо знайти відразу, наприклад, задавши запитання в анкеті та отримавши відповідь респондента. Тому вимірювання латентних змінних залежить від попередніх вимірювань та здійснюється за допомогою перетворень значень тих змінних, які можна безпосередньо спостерігати [7, с. 95]. Тобто опосередковано виміряти ту чи іншу ознаку означає використати проміжні засоби – безпосередньо спостережувані ознаки-індикатори. Непряме вимірювання реалізовується на етапі аналізу даних. Його перевагою є можливість комплексного та всебічного вивчення досліджуваних об'єктів.

Непряме вимірювання стосується складних соціальних феноменів, абстрактних теоретичних конструктів (наприклад, відчуження, соціально-економічний статус), які ми не можемо спостерігати та фіксувати безпосередньо. Зважаючи на те, що переважна більшість досліджуваних в соціології соціальних явищ, процесів є складними та багатоаспектними за своєю природою, деякі дослідники стверджують, що вимірювання таким чином має виключно латентний характер.

Непрямому вимірюванню приділяється значна увага серед науковців. П.Суппес та Дж.Зінес зазначають, що сутність процедури вимірювання в соціології полягає в редукції понять [8, с. 82]. Спочатку створюється «образне» поняття – теоретична конструкція, що пояснює все багатоманіття тих

закономірностей, які є предметом вивчення дослідника, а потім – перехід від «образного» поняття до його опису за допомогою певного набору тих ознак, які можна безпосередньо спостерігати. Важливо пам'ятати, що перш ніж практично вирішувати проблему співвіднесення високоабстрактних теоретичних понять з певним набором безпосередньо спостережуваних змінних, варто побудувати причинну теорію їх зв'язку, а також модель вимірювання. Саме в моделі вимірювання відображається зв'язок між змінними-індикаторами та латентною змінною, а також враховується можлива поява помилок вимірювання (випадкових, систематичних).

На необхідності розробки загальної моделі концептуалізації вимірювання в причинних термінах наголошує також Х.М.Блейлок. Мова йде про постулювання певних причинних відношень між невимірюваною змінною та її індикаторами. Кожне з таких постульованих відношень має бути заздалегідь обґрунтоване сукупністю припущень, які в свою чергу витікають з міркувань теорії, що стосуються тих суспільних процесів, які пов'язують індикатор і невимірювану (латентну) змінну [9, с. 93].

Відомий американський дослідник Ф.Нортроп зводить процедуру непрямого вимірювання до епістемічної кореляції. Він вважає, що існує 2 типи досліджуваних понять:

1. Поняття, що задаються інтуїтивно та позначають те, що може сприйматися безпосередньо. Відповідно їх вимірювання здійснюється «прямо».

2. Поняття, що задаються через постулювання, тобто їх значення повністю чи частково визначаються постулатами дедуктивної теорії. Їх вимірювання здійснюється опосередковано.

Епістемічна кореляція – це відношення, що поєднує неспостережуваний компонент досліджуваного об'єкта, що позначається через постулююче поняття, з його прямо спостережуваним індикатором, що позначається через інтуїтивне поняття [7, с. 94]. Такий підхід до розгляду непрямого вимірювання є аналогічним тому, який пропонується у вітчизняній літературі.

Основними методами непрямого вимірювання є шкалювання та побудова соціологічних індексів. Шкалювання – це пошук інструменту вимірювання латентних змінних, що детермінують поведінку респондентів. В якості досліджуваних латентних змінних досить часто виступають соціальні установки. Соціальна установка є складним, багатоаспектним соціальним феноменом, стосовно сутнісного визначення якого до цих пір не існує одностайної думки. За П.А.Кулаковим, соціальна установка – це стан свідомості людини, що виражає її потенційну активність по відношенню до ціннісних об'єктів, готовність діяти певним чином [10, с. 14]. Соціальна установка має складну трьохкомпонентну структуру – когнітивний, афективний та поведінковий компоненти. За В.А.Ядовим, вона регулює всю систему діяльності особистості. Саме тому її вимірювання здійснюється опосередковано за допомогою побудови установочних шкал, найбільш відомими серед яких є шкали Л.Терстоуна, Р.Лайкерта та Л.Гутмана. В даному випадку безпосередньо спостережуваними індикаторами соціальної установки є судження, що формують шкалу. Значення соціальної установки визначається на етапі аналізу отриманих даних. Наприклад, при використанні шкали Л.Терстоуна потрібно на основі впорядкованих значень «ваги» тих

суджень, з якими погодився респондент, знайти середню тенденцію, яка і буде виражати установку.

Соціологічний індекс – це інтегральний показник, що конструюється шляхом логічного та аналітичного комбінування емпіричних індикаторів. Індекси зазвичай використовуються в тих випадках, коли модель вимірювання передбачає, що певна латентна змінна може бути виміряна за допомогою сукупності якісно однорідних показників. При побудові індексів дослідник повинен впевнитися в існуванні латентної змінної, яку необхідно виміряти, а також в тому, що спостережувані змінні для побудови індексу підібрані правильно, тобто вони відповідають латентній характеристиці об'єкта та дійсно вимірюють саме її (валідність емпіричних індикаторів) [5, с. 103]. Таким чином, індекси дозволяють перейти від багатоманіття конкретних спостережуваних змінних, що відображають лише окремі аспекти теоретичного поняття, до більш абстрактних змінних теоретичної моделі. Тобто сутність індексного методу в соціології полягає в редуції соціальної інформації та зведенні її до єдиного показника. Побудова індексів дає можливість досліднику порівнювати існуючі відмінності досліджуваних об'єктів.

Виокремлюють декілька різновидів соціологічних індексів:

- індекси, отримані в результаті застосування формальних методів аналізу даних (застосування факторного аналізу для виміру латентних змінних);
- індекси, побудовані на основі логічних схем (логічні індекси);
- індивідуальні індекси;
- сукупні;
- аналітичні.

Непряме вимірювання, як перехід від теоретичного поняття до вимірювального показника, зачіпає також проблему обґрунтованого вибору емпіричних індикаторів складних соціальних явищ чи процесів, які не піддаються безпосередньому (прямому) вимірюванню. Існує досить багато методів оцінки надійності та валідності непрямого вимірювання: ре-тест – визначається кореляція між результатами повторних вимірювань, «розщеплення навпіл» – визначається узгодженість індикаторів між собою на основі кореляції результатів одних і тих же респондентів за різними половинами шкали, метод декількох суддів, метод паралельних панелей тощо [5, с. 105-107].

Якщо вимірювання пряме, то надійність інструменту дорівнює його валідності. Якщо ж досліджуваний об'єкт вимірюється опосередковано (непрямо), виникає відмінність між надійністю та валідністю. Наприклад, індикатор може бути достатньо надійним, проте вимірювати не ту латентну змінну, яку планувалося виміряти. Окрім цього, непряме вимірювання часто містить і випадковий, і не випадковий помилковий компоненти. Саме не випадковий компонент, що включає в себе систематичну (скорельовану) помилку, визначає валідність показника.

Можемо зробити **висновок**, що процедура вимірювання в соціології дійсно має свої особливості, пов'язані насамперед зі специфікою досліджуваних соціальних феноменів. Вона не зводиться лише до порівняння досліджуваних властивостей соціальних феноменів з деяким еталоном. Вимірювання – це завжди моделювання емпіричної реальності. Більшість вимірювань в соціології мають латентний характер. Наприклад, аналізуючи інструментарій

моніторингового дослідження Інституту соціології НАНУ, можемо побачити, що методом шкалювання та шляхом побудови соціологічних індексів вимірюються такі складні соціальні феномени, як соціальне самопочуття населення, суспільна мораль, національна дистанційованість, тривожність, напруга тощо. Варто пам'ятати, що процедурі вимірювання при проведенні соціологічного дослідження потрібно надавати значної уваги, адже правильність її здійснення впливатиме на можливість отримання обґрунтованих висновків.

Список використаних джерел:

1. Лазарсфельд П.Ф. Измерение в социологии / П.Ф.Лазарсфельд // Американская социология. – М.: Прогресс, 1972. – 458 с.
2. Ядов В.А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности / В.А.Ядов. – М.: Академкнига, Добросвет, 2003. – 596 с.
3. Паниотто В.И. Количественные методы в социологических исследованиях / В.И.Паниотто, В.С.Максименко. – К.: Наукова думка, 2003. – 270 с.
4. Толстова Ю.Н. Измерение в социологии: Курс лекций / Ю.Н.Толстова. – М.: ИНФРА-М, 1998. – 224 с.
5. Девятко И.Ф. Методы социологического исследования / И.Ф.Девятко. – Екатеринбург: Изд-во Урал, ун-та, 1998. – 208 с.
6. Осипов Г.В. Методы измерения в социологии / Г.В.Осипов, Э.П.Андреев. – М.: Наука, 1977. – 183 с.
7. Девятко И.Ф. Диагностическая процедура в социологии. Очерк истории и теории / И.Ф.Девятко. – М.: Наука, 1993. – 175 с.
8. Суппес П. Основы теории измерений / П.Суппес, Дж.Зинес // Психологические измерения. – М.: Мир, 1967. – 196 с.
9. Блейлок Х. Косвенное измерение в социальных исследованиях / Х.Блейлок // Математика в социологии: моделирование и обработка информации. – М.: Мир, 1977. – 378 с.
10. Кулаков А.П. Измерение в социологии: учеб. пособие / А.П.Кулаков; Новосиб. гос. архитектур.-строит. ун-т. – Новосибирск: НГАСУ (Сибстрин), 2005. – 124 с.

Отримано 22.04.2015 р.

УДК 303.62, 303.624.3

Казанжи А. П. °

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології, аспірантка

ПОНЯТТЯ І ЗНАЧЕННЯ «ЕФЕКТУ ВІД МЕТОДУ» В «MIXED-MODE» ДОСЛІДЖЕННЯХ

Стаття присвячена розкриттю змісту поняття «ефект методу». Авторкою здійснений детальний аналіз «ефект методу» як джерело помилок в «mixed-mode» дослідженнях. А також представлені «ефекти» чотирьох найрозповсюджених методів збору даних.

Ключові слова: соціологічне дослідження, комбінований збір даних, ефект методу

Статья посвящена раскрытию понятия «эффект метода». Автор провел детальный анализ «эффект метода» как источника ошибок в «mixed-mode» исследованиях. А также представлены «эффекты» четырех самых распространенных методов сбора данных.

Ключевые слова: социологическое исследование, комбинированный сбор данных, эффект метода

Article is devoted to the concept of the "mode effects". The author conducted a detailed analysis of the "mode effects" as a source of errors in the mixed-mode survey. Also presented "effects" of the four most common modes of data collection.

Keywords: sociological research, «mixed-mode», mode effects

Актуальність. Дизайн дослідження в якому дані збираються з респондентів однієї вибіркової сукупності різними методами стає все більш популярним. Поєднання різних методів у кількісних дослідженнях («mixed-mode» surveys) – це отримання множини даних кращої якості при менших витратах, ніж вони будуть отримані при застосуванні одного методу в дослідженні. Збір емпіричних даних за допомогою підходу «mixed-mode» дає можливість підвищити рівень відповідей, скоротити витрати на реалізацію дослідження та вдосконалити процедури збору соціологічної інформації.

Проте, окрім переваг, даний дизайн має й недоліки, які можуть негативно позначитися на якості отриманих даних, а саме «ефект від методу». **Мета** даної роботи полягає в розкритті змісту та значення «ефекту від методу» для «mixed-mode» досліджень.

«Ефект методу» як джерело помилок в «mixed-mode» дослідженнях

Методика збору даних оцінюється у відповідності до певної кількості факторів, кожен з яких певним чином впливають на якість даних. Якість даних залежить від цілого ряду різних джерел зсуву в опитуваннях, які називаються загальною похибкою дослідження (total survey error).

Загальна похибка дослідження – це всі помилки, які можуть виникнути в процесі планування, збору, обробки та аналізу даних [1, с.817]. Вона включає в себе як і помилки вибірки, випадкові та систематичні помилки, так і помилку

вимірювання, помилки покриття та помилки невідповіді. Вибір методу збору соціологічної інформації впливає на розмір помилок. Ці види помилок у дослідженнях складають три параметра ефекту методу (mode effects), які повинні бути відомими досліднику-емпірику – помилка покриття (coverage error), помилка невідповіді (non-response error), помилка вимірювання (measurement error) [2, с.7].

Зсув зумовлений неохопленням основою вибірки всіх елементів генеральної сукупності називається *помилкою покриття*. Цей різновид помилки може бути меншим у дослідженнях, в яких використовуються багатоосновні вибірки (multiple frame sampling) або більш повні списки для формування вибіркової сукупності. Для всіх кількісних методів збору даних наявність повної основи вибірки залежить від чисельності генеральної сукупності та від подальшого каналу комунікації із респондентами. Якщо це дослідження загальнонаціонального масштабу, в якому основою вибірки виступають виборчі списки, а опитування здійснюється, наприклад, методом особистого інтерв'ю, як правило, помилка покриття нижча. У телефонному опитуванні RDD¹ рівень помилки покриття генеральної сукупності залежатиме, наприклад, від долі домогосподарств із стаціонарними телефонами [2, с.7]. Чим менша доля домогосподарств зі стаціонарними телефонами, тим більшою є помилка покриття, і навпаки.

Помилка невідповіді виникає тоді, коли респондент з різних причин відмовляється від участі в опитуванні (unit non-response) або не дає відповіді на питання анкети (item non-response). Іншими словами, це зсув у вибірковій сукупності, який є результатом диференціальних відповідей у різних підгрупах вибірки. Рівень відповідей залежить від методу опитування та каналу комунікації з респондентом. Метод face-to-face тривалий час розглядався як еталон серед методів збору соціологічної інформації. Як правило, інші види опитування дають значно нижчі показники рівня відповідей (response rate) і вищі помилки невідповідей. Метод особистого інтерв'ю вирізнявся не лише представленістю різних груп генеральної сукупності у вибірці, а й своєю ефективністю у забезпеченні високих показників рівня відповідей [2, с.7-8].

Невідповіді є проблемою для якості соціологічного дослідження, оскільки майже завжди призводить до появи систематичних помилок, які можуть значно зсунути оцінки отримані з даних і в результаті знижують якість емпіричних даних.

Окрім того, що поєднання різних методів опитування може знизити помилку невідповідей та уникнути помилки покриття, їх застосування також може спровокувати появу інших зсувів. Ефект методу може зробити дані отримані за допомогою підходу «mixed-mode» непридатними для подальшої обробки та інтерпретації через помилку вимірювання.

Помилка вимірювання виникає через упередженість у відповідях на питання анкети. До основних джерел упереджень можна віднести дизайн анкети та акторів дослідницького процесу (респондента і інтерв'юера) [2, с.8].

У mixed-mode дослідженні помилка вимірювання обумовлюється дизайном анкет – набір альтернатив та формулювання запитань можуть відрізнитися у двох методах [3, с.224]. Відповідно, некоректним буде об'єднувати такі масиви даних та здійснювати статистичну обробку зібраної соціологічної інформації. Теж саме стосується способу представлення респондентам опитувальника. В анкеті для

---

¹ Random digit dialing – випадковий набір цифр

самозаповнення респондент сприймає опитувальник візуально, а у телефонному інтерв'ю – на слух.

Найчастіше помилка вимірювання стає наслідком того, що респонденти дають різні відповіді на одні й ті самі питання у різних методах збору даних. Як правило, це обумовлено присутністю інтерв'юера під час опитування. Дон А.Діллман виділяє такі потенційні джерела відмінностей у відповідях респондентів, як: соціальна бажаність, мовчазна згода, ефект першості та ефект новизни. Респонденти більш схильні давати соціально схвалені відповіді в особистому інтерв'ю, ніж у будь-якому іншому методі збору даних, у зв'язку із присутністю інтерв'юера. Тому досліджуваний дає необґрунтовані соціально бажані відповіді на питання анкети, щоб виглядати у кращому світлі в очах інтерв'юера. Мовчазна згода (*acquiescence*) означає, що респонденти схильні давати позитивні відповіді: «так», «згоден», «вірно» і т.д. незалежно від змісту запитання. «Ефект першості» полягає в тому, що респонденти часто обирають ту альтернативу, яка стояла першою або одна із перших у запропонованому переліку відповідей (найчастіше зустрічається в поштових опитуваннях та при анкетуванні). В «ефекті новизни» респонденти обирають альтернативу, яка знаходиться ближче до кінця переліку відповідей (спостерігається у телефонних та F2F інтерв'ю) [3, с.226-229].

Зменшити похибку вимірювання у «mixed-mode» дослідженнях можна завдяки дотриманню єдиного дизайну анкети: однакового порядку запитань, однакової структури та формулювань набору альтернатив.

«Ефект методу» у різних методах опитування

Використання різних кількісних методів збору соціологічної інформації призводить до ряду ускладнень, що пов'язані з появою «ефекту від методу», які необхідно враховувати соціологу в реалізації дослідження із застосуванням дизайну «mixed-mode». Вибір методів для поєднання впливають на дані, що збираються на польовому етапі, а також на висновки зроблені на їх основі. Це може трапитися з тих причин, що респонденти по-різному відповідають на питання анкети в залежності від методу яким їх опитують. Стосовно цього М. Купер висловив цікаву думку: «Поєднання кількісних методів збору даних це як приготування їжі – не можна навчитися поєднувати інгредієнти, поки не розумітимеш властивостей окремих компонентів» [4, с.897]. Тому, щоб розуміти ризики при поєднанні різних методів під час застосування підходу «mixed-mode», далі увагу зосередимо на перевагах та обмеженнях чотирьох найпоширеніших кількісних методів збору соціологічної інформації, в Україні, зокрема: метод особистого інтерв'ю (*face-to-face*), само заповнення (анкетування), телефонне та Інтернет опитування.

Face-to-face (F2F) або особисте інтерв'ю є одним із найдавніших і достатньо гнучким методом опитування. У цьому методі збору соціологічної інформації інтерв'юер опитує респондентів на основі наперед розробленої анкети. Цей метод охоплює всю вибіркову сукупність, а також забезпечує максимальну взаємодію та спілкування між респондентом та інтерв'юером. Інтерв'ю F2F часто асоціюється із високою якістю даних та багатьма дослідниками розглядається як найкращий метод збору даних для більшості тем опитувань. Однак в останні десятиліття ця точка зору почала спростовуватися. В основному через помилки вимірювання, які пов'язані із чутливими тематиками

досліджень. Але список тем збільшується у зв'язку із негативним впливом інтерв'юера, який може виникнути в процесі опитування [5, с.189].

Проведення дослідження методом face-to-face, як правило, дорожче. Основні витрати пов'язані із оплатою праці інтерв'юерів та транспортними видатками. Інтерв'ю F2F дуже часто може породжувати зсуви соціальної бажаності, особливо у сенситивних питаннях. У деяких темах дослідження респонденти по причині сором'язливості, страху або просто небажання розкривати таємниці незнайомцю навмисно намагаються викривити свої відповіді на запитання інтерв'юерів [6, с.11]. Тим не менше, самі ж інтерв'юери є також важливим джерелом помилок. Вплив інтерв'юера на якість отриманих результатів називається ефектом інтерв'юера [6, с.85-87]. Мінімізація ефекту інтерв'юера можлива через стандартизацію процедури інтерв'ю. Головна ідея якої полягає в навчанні та ретельній підготовці інтерв'юерів. На практиці під час контролю якості роботи інтерв'юерів, соціологи з'ясовують, що інтерв'юери можуть фальсифікувати інтерв'ю. З метою економії часу фальсифікація може бути як і всього інтерв'ю, так і частини опитувальника, де інтерв'юери потім самостійно заповнюють пропущені відповіді. Однією з причин фальсифікації інтерв'ю можуть бути труднощі пов'язані із доступом до окремих одиниць вибіркової сукупності: наприклад, високим рівнем злочинності, системою захисту в окремих житлових комплексах [5, с.190-191], або ж через достатньо низький рівень оплати роботи інтерв'юерів.

Незважаючи на всі ці обмеження, face-to-face інтерв'ю досі вважається найбільш гнучким методом збору соціологічної інформації. Цей метод опитування дозволяє проводити тривалі та складні інтерв'ю, які можуть тривати годину або більше. У даному випадку перевага присутності інтерв'юера полягає в наступному: у разі відмови, інтерв'юер може спробувати переконати респондента продовжити опитування; забезпечується контроль ситуації під час опитування – виключення участі в опитуванні третіх осіб; у зборі парадних (опис процесу збору первинної соціологічної інформації: оцінки інтерв'юером зовнішнього вигляду респондента, реакція респондента на запитання, стан домогосподарства та причини відмов) [7, с.199-200]; вищі показники рівня відповідей серед респондентів.

Метод face-to-face має ряд переваг пов'язаних із можливістю проведення складних інтерв'ю та підвищення якості зібраних даних. Проте в той же час найбільш серйозною проблемою цього методу збору даних – це значні матеріальні витрати, додаткові потенційні зсуви у відповідях обумовлені ефектом інтерв'юера та фальсифікаціями інтерв'ю.

Телефонне опитування – один із способів опосередкованого опитування і є специфічним синтезом анкетування та інтерв'ювання. Цей метод збору не завжди сприймали як спосіб отримання первинної соціологічної інформації. Відомий випадок з історії емпіричних досліджень пов'язаний із журналом «*Literary Digest*» (США). Журнал провів опитування перед президентськими виборами. Основою вибірки були телефонні довідники та реєстраційні списки номерних знаків автомобілів. На той час в США телефони мали 33% населення, відповідно через непропорційність проникнення телефонів у країні, відбувся зсув у вибірці в бік заможнішого населення. Тож, журнал помилився з прогнозом переможця виборчих перегонів [8, с.438-439].

Вже наприкінці 80-х років ХХ ст. із поширенням телефонного зв'язку, соціологи почали все частіше звертатися до нового способу збору даних [5, с.193]. На відміну від методу face-to-face, телефонне опитування є набагато дешевшим у процесі збору даних. Однак в Україні проведення телефонних опитувань обмежене тим, що досить низьким залишається рівень телефонізації населення – 53%, порушуючи принцип рівної ймовірності потрапляння елементів генеральної сукупності у вибірку. Тому сьогодні більшість вибірових обстежень проводять на місцевому та регіональному рівнях (де рівень телефонізації досить високий) за допомогою набору випадкових цифр (random digit dialing). Або у дослідженнях більшого масштабу дуже вдалим буде використання телефонного опитування в комбінації з іншими методами збору даних.

У телефонному опитуванні, як і в методі face-to-face, присутній інтерв'юер для спілкування з респондентом. Тому також існує ризик появи зсуву у бік соціально бажаних відповідей. Телефонне опитування є менш гнучким, ніж особисте інтерв'ю, оскільки є багато речей, які можливо реалізувати в методі face-to-face, але не можна зробити по телефону. Наприклад, неможливо застосувати візуальні засоби (картки). Окрім того, питання задані по телефону не можуть бути надто складними у формулюванні, не повинні містити забагато альтернатив; високий ризик похибок вимірювання (мовчазна згода, ефект першості та ефект новизни) і дуже часто респонденти дають відповіді «не знаю» або «важко сказати». Як правило, рівень відповідей в телефонному інтерв'ю нижчий, ніж у face-to-face інтерв'ю. Обумовлено це тим, що інтерв'юеру по телефону набагато легше відмовити, ніж, коли він стоїть на порозі дому.

Ще одним недоліком телефонного опитування – є нещирість відповідей. Якість та достовірність даних, які збираються по телефону значно нижчі, ніж при використанні інших методів. Тобто респонденту по телефону легше не лише відмовитися від інтерв'ю, але й збрехати. Тож за рівнем щирості цей метод опитування відстає від інших методів [9, с.443].

Телефонні опитування, як правило, значно коротші, ніж особисті інтерв'ю і можуть тривати від декількох хвилин до декілька десятків хвилин. Але тривалість інтерв'ю не може тривати більше 10-15 хвилин, оскільки знижується увага респондента внаслідок складності сприйняття опитувальника виключно вербальним чином [8, с.442].

Отже, даний метод опитування має ту перевагу, що порівняно дешевший (майже у 2-3 рази) за поквартирне опитування методом face-to-face, оперативність (швидке встановлення контакту з респондентом), менший вплив інтерв'юера та вищий рівень конфіденційності.

Інтернет опитування (он-лайн/веб-опитування) – метод заочного опитування респондентів. Наприкінці ХХ ст. Інтернет та електронна пошта все у більшій мірі стали використовуватися соціологами у проведенні масових опитувань. У зарубіжній практиці телекомунікаційні технології застосовують для проведення різних онлайн-досліджень: розсилка анкет по електронній пошті, інтернет-форуми, веб-опитувальник, онлайн фокус-групи [10, с.115]. До переваг використання даного кількісного методу збору соціологічної інформації належать:

- висока швидкість збору даних;
- відсутність впливу інтерв'юера – у відповідях респондентів рідше зустрічаються соціально бажані відповіді. Зокрема, респонденти на відкриті питання дають

більш щирі, детальні та розгорнуті відповіді, ніж при традиційному анкетуванні, а отже, дослідження в Інтернеті, дозволяють отримати достатньо повну та змістовну інформацію.

- широта охоплення предмету дослідження – Інтернет дає можливість вивчати делікатні та закриті для публічного обговорення теми (більшість людей не погодилась б обговорювати такі теми в особистому інтерв'ю).
- організаційна гнучкість – респондент сам обирає зручний для нього час і місце заповнення анкети.
- строга логіка опитування – зберігається строгість переходів від питання до питання. Наступне питання не може бути заданим, якщо не отримана відповідь на попереднє.
- використання більш складних опитувальників із аудіо чи відеоматеріалами та графічними зображеннями.

Основними недоліками соціологічних досліджень через Інтернет є:

- відсутність репрезентативності – одна з найсерйозніших проблем Інтернет-опитувань полягає в тому, що вибірка, сформована з користувачів всесвітньої комп'ютерної мережі, не репрезентативна по відношенню до генеральної сукупності.
- стихійність вибірки – як правило, учасниками опитувань стають добровольці – тобто ті, хто зацікавився темою опитування та найбільш активні Інтернет-користувачі. Тож, при формуванні вибірки найчастіше використовується «метод самовідбору», що ще більше ускладнює можливість контролю відповідності вибіркової та генеральної сукупностей.
- неодноразова участь в опитуванні – при проведенні Інтернет-опитувань існує проблема із встановленням факту унікальності участі людини в опитуванні. Деякі респонденти можуть брати участь в дослідженні декілька разів, здійснюючи таким чином суттєвий вплив на підсумковий розподіл відповідей. Ймовірність цього підвищується, якщо за участь в дослідженні передбачена матеріальна винагорода, або учасник зацікавлений у фальсифікації його результатів.
- відсутність даних про генеральну сукупність – у більшості випадків відсутні дані про соціально-демографічні параметри генеральної сукупності.
- навмисна фальсифікація даних – важко оцінити достовірність отриманих результатів, а саме: добросовісність заповненого опитувальника, щирість респондентів і т.д..
- комунікативні проблеми – можлива невірна інтерпретація окремих запитань анкети, помилки в переходах та заповненні таблиць, спотворення інформації, неадекватне реагування, пропуски окремих запитань. Так само і дослідник може невірно інтерпретувати відповіді респондентів, особливо на відкриті питання [11, с.617-619].

Отже, використання Інтернету, як інструменту для дослідження, дозволяє суттєво зекономити час, гроші та людські ресурси. А графічний та інтерактивний характер Інтернету означає, що дослідники можуть виходити за межі традиційних підходів для отримання інформації від респондентів.

Анкета на самозаповнення (роздаткове анкетування, англ. self-administered або paper&pencil) – метод опитування, у якому інтерв'юер, пояснивши правила заповнення, залишає анкету респондентові. Розрізняють заочне та пряме анкетування. У заочному анкетуванні респондент наодинці

заповнює анкету і у попередньо визначений час та місце інтерв'юер забирає заповнену анкету. В прямому анкетуванні респондент так само самостійно читає та заповнює опитувальник, але у присутності інтерв'юера. Таке опитування на місці гарантує повернення анкет і дає можливість інтерв'юеру контролювати процес заповнення анкет.

Роздаткове анкетування, у порівнянні з face-to-face інтерв'ю, більш дешевий вид опитування, оскільки немає витрат на навчання та залучення висококваліфікованих інтерв'юерів. З точки зору достовірності важко віддати перевагу якому-небудь виду опитування. В основному передбачається, що анкета на самозаповнення забезпечує більшу анонімність, дозволяє краще дослідити теми особистого характеру [12, с.265]. Іншими суттєвими перевагами роздаткового анкетування є: менший вплив інтерв'юера, вища щирість у відповідях респондентів та відносно краща оперативність у зборі первинної інформації.

Недоліками методу самозаповнення: низький рівень відповідей; можливий зсув у бік більш активних, зацікавлених або обізнаних у темі дослідження респондентів; існує висока ймовірність пропущених запитань або неправильне заповнення анкети (питання з переходами); можливі проблеми в інтерпретації анкетних питань респондентами [13, с.166].

На основі вище описаного ефекту методу та охарактеризованих чотирьох найпоширеніших методів збору соціологічної інформації була зроблена порівняльна таблиця 1 [14, с.15]. Дана таблиця демонструє можливі «ефекти від методу» та характеризує обмеження різних методів збору даних.

Таблиця 1. - Порівняння ефекту методу в деяких методах опитування

Ефекти від методу	Face-to-face	CATI	Online/web	Анкетування (self-administered)
Спосіб сприйняття опитувальника	візуально, аудіально	аудіально	візуально	візуально
Помилка покриття	низька	висока	висока	середня
Помилка вимірювання через респондента	низька	середня	низька	низька
Помилка вимірювання через інтерв'юера (ефект інтерв'юера)	середня	середня	немає	низька
Гнучкість методу (тривалість опитування, складність анкети, тематика дослідження і.т.д.)	висока	низька	висока	висока
Помилка невідповіді в анкеті в цілому (низький response rate)	висока	середня	низька	висока
Помилка невідповіді на рівні питання	низька	середня	низька	низька
Оперативність збору даних	низька	висока	висока	середня

Висновки. Поєднуючи різні способи досягнення одиниць вибіркової сукупності, найважливіше максимально використати потенціал кожного методу

таким чином, щоб використовуючи переваги кожного з методів, подолати і компенсувати їх слабкі сторони.

Найбільший ризик, яке представляє застосування підходу «mixed-mode» в соціологічних дослідженнях є ефект методу. «Ефект методу» пов'язаний із різним впливом різних методів на результати дослідження. Відмінність сприйняття респондентом анкети під час візуальної та слухової комунікації, вплив інтерв'юера, тематика опитування, невірне тлумачення питань тощо може призвести до того, що під час введення додаткових методів збору зростатиме не лише рівень відповідей, а й знизиться якість отриманих емпіричних даних дослідження. Тож, плануючи проведення дослідження із застосуванням підходу «mixed-mode», досліднику дуже важливо враховувати недоліки і переваги кожного з методів, щоб мінімізувати ефекти методів на якість емпіричних даних.

Список використаних джерел:

1. Biemer, P.P. *Total survey error. Design, implementation, and evaluation* // *Public Opinion Quarterly*, Vol. 74, No. 5, 2010, P.817-848. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://poq.oxfordjournals.org/content/74/5/817.full.pdf+html>
2. Roberts, C. *Mixing modes of data collection in surveys: A methodological review*. ESRC National Centre for Research Methods Briefing Paper, 2007. – 30 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eprints.ncmr.ac.uk/418/1/MethodsReviewPaperNCRM-008.pdf>
3. Dillman, D.A. *Mail and Internet surveys: The Tailored Design Method*. New York: John Wiley, 2000. – 523 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bookinist.net/books/bookid-62301.html>
4. Couper, M. P. The Future of Modes of Data Collection // *Public Opinion Quarterly*, 2011, 75(5), P. 889-908. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://poq.oxfordjournals.org/content/75/5/889.full.pdf+html>
5. Biemer, P.P. *Introduction to Survey Quality*, 2003, 404 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://books.google.com.ua/books?id=Etcyd75g9SYC&pg=PA1&pg=PA1&dq=Introduction+to+Survey+Quality&source=bl&ots=hI0_CuGFRu&sig=k-76BrcN9cYIUv7qsvxyfiQbzj4&hl=en&sa=X&ei=a6cXUdjNIMrHtAb8q4GYAg&ved=0CDIQ6AEwAjqK
6. Мяков А.Ю., Журавлева И.В. Объяснительные модели эффекта интервьюера: Опыт экспериментального тестирования // *Социологические исследования*, – 2006. – № 3. – С.85-97. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ecsocman.hse.ru/data/581/762/1219/Sotsis_3_06_p85-97.pdf
7. de Leeuw, E. D. To Mix or Not to Mix Data Collection Modes in Surveys // *The Journal of Official Statistics*, 2005, 21(2), P.233-255. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://igitur-archive.library.uu.nl/fss/2011-0314-200305/EdL-to%20mix%202005.pdf>
8. Добренков В.И., Кравченко А.И. *Методы социологического исследования: Учебник*. — М.: ИНФРА-М, 2004. — 768 с.
9. Кудрявцева Н. Ф. Опрос, который изменил опросы // *Социология*. – 2009. – С.160-167. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: ftp://lib.herzen.spb.ru/text/kudryavtseva_87_160_167.pdf
10. Филиппова Т.В. Интернет как инструмент социологического исследования // *Социологические исследования* – 2001. – № 9. – С.115-122.
11. Duffy, C., Smith, K., Terhanian, G., Bremer, J. Comparing data from online and face-to-face surveys // *International Journal of Market Research*, 2005, Vol. 47 Issue 6, P.615-639 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ipsos-rsl.com/DownloadPublication/235_comparing-data.pdf
12. Рабочая книга социолога / Под общ.ред. и с предисл. Г.В.Осипова. Изд.4-е, стереотипное. - М.: КомКнига, 2006. – 480с.

13. Jenkins, C.R., Dillman, D.A. Towards a theory of self-administered questionnaire design. Survey Measurement and Process Quality, New York: John Wiley and Sons, 1997, Chapter 7: pp.165-196. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.census.gov/srd/papers/pdf/sm95-06.pdf>
14. Паниотто В.И., Харченко Н.Н. Кризис в методах опроса и пути его преодоления // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2012. – №1. – С.3-1

Отримано 05.05.2015 р.

УДК: 303.09;

Черній П.Д. °

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології, аспірантка

МОДЕЛЮВАННЯ ПРОЦЕСУ ПОШИРЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ПОВІДОМЛЕНЬ У МЕРЕЖАХ

Стаття присвячена моделюванню поширення інформаційних повідомлень в мережі. Виявлено основні елементи моделей. Описані можливості модифікації моделей та застосування імітаційного моделювання.

Ключові слова: моделювання, модель, соціальна мережа, поширення, інформаційні повідомлення, мережевий підхід

Статья посвящена моделированию распространения информационных сообщений в сети. Описаны основные элементы моделей, возможности модификации и применения имитационного моделирования.

Ключевые слова: моделирование, модель, социальная сеть, распространение, информационные сообщения, сетевой подход

The article is focused on the elements of the network models. Described a few ways for system simulation of information messages dissemination.

Keywords: information, dissemination, social systems simulation, network

Активне впровадження інформаційних технологій у повсякденне життя людини спричиняє зміни у поведінці та прийнятті рішень як на рівні окремих осіб, так і на рівні соціальних інститутів та спільнот. Змінюються швидкість та механізми поширення інновацій, посилюється вплив ЗМІ та міжособистісного спілкування на соціальні процеси.

Дослідження, прогнозування та управління соціальними змінами, у сучасних умовах, вимагає враховувати особливості поширення інформації, зокрема:

- особливості взаємодії між акторами (особами, сім'ями, соціальними групами, організаціями, державами);
- обмеженість можливостей сприйняття та обробки інформації при прийнятті рішень;
- вплив структури соціальних мереж, в рамках яких відбувається взаємодія, на поширення інформаційних повідомлень;
- можливі емерджентні ефекти взаємодії великої кількості акторів, тощо.

Одним з інструментів дослідження процесу поширення інформації є моделювання поширення інформаційних повідомлень в мережах. **Мета** даної роботи – огляд концептуальних засад та основних особливостей застосування моделювання, зокрема імітаційного, як інструменту вивчення процесу поширення інформаційних повідомлень у соціальній мережі.

Актуальність цієї задачі обумовлена неузгодженістю термінології в різних підходах до створення моделей та необхідністю адаптації існуючих моделей для дослідження властивостей процесу поширення інформаційних.

Моделювання соціальних систем

Існує розподіл моделей на змістовні та формальні. Змістовна модель є описом системи і певних її властивостей, вона може бути сформульована на природній мові, або у вигляді схем. Зокрема, концептуальні моделі – це змістовні моделі, що сформульовані у термінах певної предметної галузі.

Формальна модель – це повний і однозначний опис всіх елементів системи, видів зв'язку і правил взаємодії між ними, а також припущень про властивості елементів та умови взаємодії. Такий опис може бути реалізований за допомогою схем і математичних рівнянь, у вигляді комп'ютерної програми, або на природній мові, але основна вимога – це повнота, точність і однозначність формулювань.

Одна з особливостей терміну «модель» - його багатозначність [1, с.5], яка спричиняє різноманітність значень терміну «моделювання» – процесу створення моделі. В даній роботі ми використовуємо значення яке запропонував В.М.Глушков: модель – «сукупність наукових гіпотез про будову [об'єкта], що дозволяють не лише вірно описати те, що вже відомо про цей предмет, але і виявити нові ще не відкриті наукою факти» [2, с.165].

Створення такої моделі автор називав інформаційним моделюванням, підкреслюючи, що мова йде про наявну у дослідника інформацію про об'єкт моделювання та правила перетворення цієї інформації, закладені в модель. Саме правила перетворення інформації про об'єкт, що закладені в модель, дозволяють перейти від статичного опису об'єкта, до динамічної реалізації моделі.

У зазначеному сенсі моделювання є загально-науковим методом пізнання з власною методологією застосування до різних об'єктів. Зокрема, у своїй роботі Ю.М.Плотинський розділяє соціальні системи за двома критеріями. Першим критерієм служить складність системи – залежно від кількості елементів та зв'язків, системи, умовно, розділяють на прості та складні. Другий критерій – вид включення елементів та підсистем – виділяють унітаризм, плюралізм та системи з можливим конфліктом. Унітаризм характеризується спільністю цінностей та цілей елементів системи. Плюралізм допускає розбіжності, але компроміс все ж є досяжним. У випадку систем з можливим конфліктом можливі випадки коли одна частина системи «нав'язує» свої інтереси іншій.

Така класифікація дає можливість обрати інструменти теорії прикладного системного аналізу які враховують специфіку кожного виду соціальної системи [1, с. 29-30]. У випадку з моделюванням поширення інформаційних повідомлень в соціальній мережі мова йде, переважно, про моделювання складної системи, де види включення елементів обираються залежно від мети створення моделі, об'єкту та предмету дослідження.

Дірк Хелбінг виділяє 4 види моделей соціо-економічних системи [3, с.3]: якісний опис, спрощені моделі, деталізовані моделі та моделі складних систем. Розглянемо серед них 3, які можна назвати видами реалізації моделей:

- якісний опис або «оповідання»;
- спрощені моделі, та
- деталізовані моделі

«Оповідання» - це узагальнення певної обмеженої кількості спостережень яке здійснюється одним фахівцем, або групою експертів. Такі моделі є змістовними і мають ряд особливостей [3, с.4], зокрема, для створення формальних моделей та планування емпіричних досліджень, в них недостатньо коректно (неоднозначно) визначені змінні та залежності.

Спрощені моделі - це формалізований опис системи, з мінімальною кількістю параметрів. Змінні обираються так, щоб враховувати ті зв'язки, які (в суб'єктивному розумінні дослідника) відтворюють досліджуване явище (принцип бритви «Оккама»). Такі моделі пропонують схематичний варіант опису взаємодії елементів системи, але не забезпечують повноту опису реальності, бо включають лише кілька показників, які не завжди є визначальними параметрами процесу.

Деталізовані моделі – це, навпаки, спроба об'єднати кілька явищ та властивостей в одну несуперечливу систему показників з метою врахувати всі важливі для досліджуваного явища причинно-наслідкові зв'язки. У випадку з соціальними системами кількість показників в деталізованих моделях може обраховуватись $10^2 - 10^6$ і навіть більше (що суттєво ускладнює можливість аналізу результатів).

Не зважаючи на складність аналізу результатів, саме деталізовані моделі найчастіше мають на увазі коли мова йде про моделювання соціальних систем. Такі моделі дозволяють інтегрувати в єдину систему велику кількість даних, моделювати гіпотези та перевіряти їх на суперечливість, враховувати багатфакторність соціальних процесів та приймати рішення, засновуючись на аналізі різних варіантів [4, с.8]

І деталізовані і прості моделі є формальними моделями. Вони можуть бути реалізовані у вигляді окремої комп'ютерної програми або за допомогою відповідного програмного середовища. Такі реалізації, іноді, називають комп'ютерними моделями.

Причини застосування моделювання

Один з основоположників моделювання складних соціальних систем Дж.Форрестер, зауважує: «інтуїтивно «очевидні» рішення соціальних проблем мають тенденцію заводити в пастку, що зумовлена характером складних систем» [5, с.196]. Він виділяє 4 види помилок при прийнятті рішень стосовно взаємодії з соціальними системами, для виявлення та попередження яких має використовуватись моделювання:

1) спроби вирішення однієї проблеми, можуть стати причиною виникнення інших, не менш серйозних проблем;

2) реакція системи на обраний вплив у довгостроковій перспективі може бути протилежною реакції у короткостроковій перспективі (тобто, те, що спричинило тимчасові покращення, може мати суттєві негативні наслідки на більшому проміжку часу);

3) мета окремої підсистеми може суперечити цілям системи загалом;

4) складні системи можуть бути нечутливі до окремих видів впливу.

Виявлення зазначених особливостей, пошук способів взаємодії з системою та можливостей управління автор розглядав як основні завдання при моделюванні складних соціальних систем.

Також, моделювання складних соціальних систем може виявити параметри та властивості процесу які не досліджувались раніше, або не виявляються за допомогою інших методів. В.І. Паніотто у своїй роботі "Опыт моделирования социальных систем" зазначив 4 функції моделей соціальних систем: прогнозування, допомога у прийнятті рішень (керування), пізнавальна діяльність та покращення вимірювань. Він виділяв функцію покращення вимірювань, зауважуючи, що в результаті моделювання можливе спрямування збору даних та оцінка невідомих параметрів [4, с.10]. Крім того, можлива "прив'язка" результатів вимірювань до правдоподібних діапазонів, відновлення відсутніх в системі даних, тощо.

Елементи моделей поширення інформаційних повідомлень у соціальній мережі

У загальному сенсі, при моделюванні поширення інформаційних повідомлень, під терміном «соціальна мережа» мається на увазі деяка множина акторів (суб'єктів – індивідуальних або колективних, наприклад, осіб, спільнот, організацій) та зв'язки між ними (спілкування, дружба, співпраця, тощо.) Розрізняють соціальну мережу як деяку структуру соціальної взаємодії між людьми та технічну реалізацію можливості обміну інформацією, наприклад, сайти в мережі інтернет (Facebook, MySpace, Twitter, тощо).

Процес поширення інформаційних повідомлень розглядають з двох точок зору: як «проходження сигналу» в мережі, або як інтеракційну взаємодію акторів.

Виділяють ряд особливостей взаємодії акторів в соціальній мережі:

1) автономність акторів у виборі способу дій (наявність власної думки)

2) вплив дій інших акторів на прийняття пов'язаним з ними актором рішень про вибір способу дії

3) різний вплив дій одних акторів на рішення інших (довіра, авторитет, тощо.)

4) існування «порогів» або рівнів чутливості до змін у діях оточуючих акторів (які зумовлюють каскадні ефекти при поширенні інформації)

5) існування зовнішніх факторів впливу на дії акторів мережі (зазвичай, менш значимих ніж внутрішні фактори), тощо [6, с. 206].

Формально, соціальна мережа представляється у вигляді графа $G(N, E)$, в якому $N = \{1, 2, \dots, n\}$ – множина вершин (акторів), E – множина ребер, що відображають взаємодію.

Традиційно, аналіз мережі може проводитись на 5-ти рівнях: актор, діада, тріада, підгрупа, множина акторів чи вся мережа [7, ст.44]. Крім того, при застосуванні інструментів мережевого аналізу розрізняють:

1. позиції акторів в структурі мережі та атрибути акторів;

2. зв'язки між акторами (формальні\змістовні, значущі) та їх властивості (інтенсивність, регулярність);

3. склад мережі та властивості структури мережі (зв'язність, щільність, діаметр, тощо...).

Залежно від призначення моделі, виділяють різні значимі властивості повідомлень. При дослідженні поширення інформаційних повідомлень в мережах, для опису акта комунікації, традиційно, використовується модель Г.Ласуелла: «ХТО, – повідомляє ЩО – по якому КАНАЛУ – КОМУ – з яким ЕФЕКТОМ», або її модифікацій. Відповідно, виділяють:

- вид повідомлення за каналом поширення;
- формальні властивості повідомлень;
- зміст повідомлення.

Зміст повідомлення формалізується за допомогою 3х елементів [8, с.3]:

- інформаційний об'єкт – деяка подія, людина, явище і т.п. (об'єкти можуть бути складними і включати в себе інші інформаційні об'єкти);
- інформація – опис деяких інформаційних об'єктів в інформаційному повідомленні;
- думка (судження, точка зору на об'єкт, оцінка).

Тематика повідомлень, в такому випадку, розглядається як певний набір інформаційних об'єктів.

Імітація процесу поширення інформаційних повідомлень в мережі

Аналіз динамічної реалізації моделі складної системи не завжди вдається здійснити одному фахівцю і навіть організованій групі. У випадку складної системи кількість параметрів може сягати сотень і тисяч, а системні ефекти взаємодії елементів складно передбачити.

Один з інструментів, що застосовується в такому випадку – імітаційне моделювання. Спрощена схема дослідження, складається з трьох кроків:

1) у відповідному програмному середовищі створюється комп'ютерна реалізація формальної моделі (комп'ютерна програма), що дозволяє за допомогою обчислювань та графічного відображення результатів відтворювати (імітувати) процеси функціонування системи за умови впливу на неї зовнішніх факторів;

2) формується набір гіпотез, які необхідно перевірити у ході дослідження, та планується система експериментів для їх перевірки;

3) за допомогою комп'ютерної реалізації моделі, проводиться серія експериментів та спостережень за функціонуванням системи, що підтверджують чи спростовують гіпотези або дають додаткову інформацію про поведінку системи.

При дослідженні процесу в моделі соціальної системи, імітаційне моделювання, може виявити:

- зовнішні параметри процесу
- закономірності, що не доступні спостереженню в природніх умовах
- зв'язок явищ, що імітуються з параметрами, що автоматично задаються програмою
- параметри, що оптимізують перебіг процесу [9, с.27]

У загальному випадку імітація процесу поширення інформаційних повідомлень – це взаємодія трьох елементів: структури мережі (набору акторів та зв'язків між ними), дискретних у часі взаємодій акторів і формалізованого процесу поширення інформаційних повідомлень, що відбувається в даній мережі.

Відповідно, метою моделювання поширення інформаційних повідомлень у мережі є дослідження взаємного впливу структури мережі, взаємодій акторів та процесу поширення інформаційних повідомлень. Основними задачами, що вирішуються методом імітаційного моделювання є:

1) дослідження впливу властивостей та різних аспектів структури мережі на процес поширення інформаційних повідомлень (з врахуванням каналів поширення, тематики повідомлень, різної специфіки зв'язків між акторами, тощо);

2) дослідження впливу взаємодії акторів в процесі поширення інформаційних повідомлень на структуру мережі та її властивості;

3) перевірка гіпотез про властивості процесу поширення інформаційних повідомлень, що пов'язані з властивостями структури мережі та взаємодіями акторів і виявлення закономірностей;

4) дослідження зв'язку явищ, що імітуються (наприклад, каскадні ефекти) з параметрами процесу, зокрема властивостями взаємодій акторів (частотою взаємодій, обмеженнями по часу та кількості повідомлень, тощо);

5) виявлення змінних, що якісно впливають на процес поширення інформаційних повідомлень (роблять його хаотичним або керованим, впливають на можливість отримання інформації певними частинами мережі, тощо).

Особливості моделювання взаємодії людей

Моделювання людської поведінки – складна задача, бо у більшості випадків вона має суттєвий рівень мінливості. Амосов зауважував: «моделі будуть завжди лише вероятностними. Для того чтобы использовать такие модели в целях управления, придется их «привязывать» или «настраивать» на объект, но и в этом случае возможно лишь вероятностное управление с коррекцией эффекта обратными связями» [10, с.205].

Виділяються 4 відмінні підходи до моделювання людини-агента соціо-економічних систем [3, с. 14-15]: фізиколістичний, економічний, психологічний та соціологічний.

- Фізичний, або фізиколістичний підхід, який ще іноді називають «моделями з нульовим інтелектом», - це використання спрощеної моделі індивіда, що діє у контексті де його свідомість та пізнавальні здібності не мають суттєвого значення.

- Економічний підхід ґрунтується на припущенні, що індивід – «ідеальний егоїст», що обирає з усіх можливих варіантів своєї поведінки оптимальний, за очевидним формальним критерієм.

- Психологічний підхід враховує ірраціональні та локально-діючі фактори, що впливають на прийняття рішень, спираючись на спостереження за поведінкою людей та напрацювання нейронауки, когнітивної психології, поведінкової економіки, тощо.

- Четвертим названо соціологічний підхід і автор відносить до цього типу спрощення, що враховують вплив соціальних зв'язків на прийняття рішень, і, на противагу економічному підходу, припускають мінливість поведінки та вимагають лише часткової оптимізації при виборі одного варіанту серед всіх можливих.

Незважаючи на назву, не лише соціологічний підхід в моделюванні придатний для моделювання соціальних систем. Вважається [3, с.15], що фізиколістичний підхід краще підходить для дослідження критичних станів системи, а решта – для дослідження простору варіантів між ними.

У випадках коли необхідно узгодити кілька змістовних моделей, задача зводиться до формування мінімально необхідної сукупності формальних моделей, які відображають різні абстрактні описи структури, різні аспекти поведінки системи, етапи її еволюції в процесі функціонування та розвитку.

Існують випадки коли емпіричні дані не можуть бути достатньою підставою для визначення яка модель краща [3, с.13]. Така ситуація досить поширена при моделюванні соціальних систем, за рахунок суттєвої неусувної похибки вимірювань. Крім того, за рахунок складності системи, не завжди можливо однозначно обрати спрощення моделі.

У таких випадках доцільно використовувати кілька моделей, що ґрунтуються на різних припущеннях. Такий підхід називають ймовірнісним – він довів свою ефективність у задачах прогнозування ураганів та змін клімату, використовуються при розробці систем безпеки транспортних засобів (краш-тести автомобілів, системи керування літаками, тощо) [3, с. 15].

Висновки. Метою моделювання поширення інформаційних повідомлень у мережі є дослідження взаємного впливу властивостей структури мережі та процесу поширення інформаційних повідомлень.

За результатами аналізу виділено необхідні складові моделей поширення інформаційних повідомлень в мережі: набір структурних позицій (типів) акторів з відповідними властивостями; набір зв'язків та властивостей зв'язків між акторами, що формують структуру мережі; класифікацію інформаційних повідомлень (з можливим врахуванням тематики, каналів поширення, впливу повідомлень, тощо), відповідно до задач моделі.

Процес поширення інформаційних повідомлень в соціальній мережі може досліджуватись за допомогою імітаційного моделювання з дискретним часом (інтеракційною взаємодією акторів). При імітації процесу поширення інформаційних повідомлень структура мережі (множина акторів та зв'язків між ними), властивості взаємодії та ймовірнісні параметри – задаються в якості вхідних даних.

Основними задачами які вирішуються за імітаційного допомогою моделювання є:

- 1) дослідження впливу властивостей структури мережі на процес поширення інформаційних повідомлень;
- 2) дослідження впливу взаємодії акторів в процесі поширення інформаційних повідомлень на властивості структури мережі;
- 3) перевірка гіпотез про властивості процесу поширення інформаційних повідомлень, що пов'язані зі структурою мережі та взаємодією акторів;
- 4) дослідження зв'язку явищ, що імітуються з «технічними» параметрами процесу (наприклад, частотою взаємодій акторів);
- 5) виявлення змінних, що якісно впливають на процес поширення інформаційних повідомлень.

У випадках коли емпіричні дані не можуть бути достатньою підставою для визначення яка модель краща або, за рахунок складності системи, не можливо однозначно обрати спрощення моделі, доцільно використовувати ймовірнісний підхід – використовувати кілька моделей, що ґрунтуються на різних припущеннях.

Список використаних джерел

1. Плотинский Ю.М. Модели социальных процессов [Текст]: учебное пособие для высших учебных заведений. - Изд. 2-е, перераб. и доп. / Плотинский Ю.М.; – М.: Логос, 2001– 296 с. ISBN 5-94010-045-7
2. Глушков В.М. Гносеологическая природа информационного моделирования [Текст] // Кибернетика, вычислительная техника, информатика. Избранные труды: в 3 т. Т. 3. Кибернетика и её применение в народном хозяйстве / В.М. Глушков; Редкол.: Михалевич В.С. (отв. ред.) и др.; – К.: Наук.думка, 1990. – 224 с. – ISBN 5-12-001571-9
3. Helbing D. Pluralistic modeling of complex systems [Electronic resource] // Cornell University Library (physics.soc-ph), July 16 2010: Proceedings. Mode of access: WWW.URL: <http://arxiv.org/pdf/1007.2818v1>. - Last access: 2015. – Title from the screen.
4. Паниотто В.И. Опыт моделирования социальных процессов (вопросы методологии и методики построения моделей) [Текст] / Паниотто В.И., Закревская Л.А., Черноволенко А.В. и др. ; Отв. ред. Паниотто В.И.; АН УССР. Ин-т философии. – К.: Наукова Думка, 1989– 200 с. – ISBN 5-12-001043-1
5. Джей Форрестер Мировая динамика [Текст] / Д. Форрестер; перевод с английского А.Ворощука и С.Пегова под редакцией А. Гвишиани, Н.Моисеева; - М.: ООО «Издательство АСТ: СПб.: Terra Fantastica, 2003 – 379 с. ISBN: 5-17-019253-3
6. Губанов Д. А., Новиков Д. А., Чхартишвили А. Г. Модели влияния в социальных сетях [Электронный ресурс]: Научная электронная библиотека «Киберленинка», – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/modeli-vliyaniya-v-sotsialnyh-setyah>. - Назва з екрана.
7. Wasserman S., Faust K. Social network analysis: methods and applications. – New York: Cambridge University Press, 1994. – 825 p. ISBN 0-521-38269-6
8. Губанов Д.А., Чхартишвили А.Г. Концептуальный подход к анализу онлайн-социальных сетей [Электронный ресурс]: Научная электронная библиотека «Киберленинка», – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/kontseptualnyy-podhod-k-analizu-onlaynovykh-sotsialnykh-setey> - Назва з екрана.
9. Социальные системы. Формализация и компьютерное моделирование: Учебное пособие [Текст] / А.К. Куц, В.В.Коробицын, А.А. Лаптев, Л.А.Паутова, Ю.Ф.Фролова; - Омск: Издание ОмГУ, 2000 – 160 с.
10. Амосов Н.М. Алгоритмы разума [Текст] / Амосов Н.М.; К.: Наукова думка, 1979 – 225с.

Отримано 22.04.2015 р.

УДК 303.09, 303.733

Сидоров М.В.-С. °

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології, кандидат фізико-математичних наук, доцент

ОСНОВИ МАТЕМАТИЧНОГО МОДЕЛЮВАННЯ ДЛЯ СОЦІОЛОГІВ: ЛОГІСТИЧНА МОДЕЛЬ ФЕРХЮЛЬСТА ІЗ ЗОВНІШНІМ ВПЛИВОМ

У роботі розглядається базова логістична модель Ферхюльста з можливістю зовнішнього впливу, який виражений через втрату частини популяції. Представлені різні випадки співвідношення коефіцієнтів рівняння, наводиться його розв'язок у явному вигляді. Зазначені відмінності у дискретному та неперервному випадках.

Ключові слова: демографічна модель, логістична модель Ферхюльста із зовнішнім впливом

В работе рассматривается базовая логистическая модель Ферхюльста с возможностью внешнего воздействия, выраженная посредством возможности потери части популяции. Представлены различные случаи соотношения коэффициентов уравнения, приводится его решение в явном виде. Обозначены различия в дискретном и непрерывном случаях.

Ключевые слова: демографическая модель, логистическая модель Ферхюльста с внешним воздействием

We consider the logistics Verhulst model with the possibility of external influence that marked with the loss of population. Various cases of coefficients are considered, given its solution in explicit form. We give differences in discrete and continuous cases.

Keywords: demographic model, logistic Verhulst model with external influence

Аналіз будь якої складної системи пов'язаний зі спробою формалізації цієї системи для опису її існування та розвитку. Модель може використовуватись як для прогнозу, так і для дослідження структури системи та взаємозв'язку її компонентів, але модель, через складність системи, часто не може повністю співпадати з самою системою. Важливим є, щоб модель була схожою до системи у тих аспектах, що цікавлять дослідника, але не обов'язково має повністю імітувати її.

Існує низка базових моделей, які можуть використовуватись при моделюванні процесів у соціології. До таких моделей відносять і моделі прогнозу обсягу популяції, розглянуті у [1] та [2] та інших. Зокрема у [2] розглядалась базова модель Ферхюльста динаміки обсягу популяції у замкненій системі. Але, очевидно, ця модель не є вичерпною для всіх випадків моделювання обсягу популяцій. Логічним розвитком такої моделі є наявність зовнішнього впливу. Це може бути, наприклад, вплив міграційного процесу на зміну населення регіонів, що на даний момент для досліджень в Україні та світі є надзвичайно **актуальним** питанням.

Метою даної роботи є аналіз математичної моделі Ферхюльста з врахуванням зовнішнього впливу, що виражається внесенням у до модель, розглянутої у [2] ще одного фактору - константи K - зменшення популяції та побудова як дискретної (різницевої) моделі, так і розв'язку у явному вигляді для диференційної.

У роботі [2] розглядалась серед інших дискретна модель

$$F_{i+1} = F_i \cdot \left(1 + r \frac{F_{\max} - F_i}{F_{\max}} \right) \text{ або} \quad (1)$$

$$F(t + \Delta t) = F(t) \cdot \left(1 + r\Delta t \frac{F_{\max} - F(t)}{F_{\max}} \right),$$

Додамо до моделі параметр K , який буде виступати фактором негативного впливу на популяцію - це може бути норма вилову риби у водоймі, для країн це може бути параметр міграційного процесу, епідемії, катаклізмів та ін.

У даній роботі вважатимемо цей фактор константою (жорстка модель), тобто, не залежно від обсягу популяції $F(t)$, її вплив є постійним. Якщо взяти за основу моделі різницеву схему (1), то модель з постійним зовнішнім впливом має вигляд

$$F_{i+1} = F_i \cdot \left(1 + r \frac{F_{\max} - F_i}{F_{\max}} \right) - K^1 \text{ або} \quad (2)$$

$$F(t + \Delta t) = F(t) \cdot \left(1 + r\Delta t \frac{F_{\max} - F(t)}{F_{\max}} \right) - K\Delta t,$$

Зазначимо, що параметр K може бути як від'ємним, так і додатним: додатній означає втрату чисельності популяції, від'ємний – набуття. Ми розглядатимемо тут додатній параметр K , тобто втрату чисельності.

Якщо значення $K\Delta t$ перевищує приріст популяції у моделі Ферхюльста (1) то популяція буде зменшуватись, якщо ні, то збільшуватись. Можна підібрати параметр K так, щоб обсяг популяції за інших умов залишався постійним.

Диференціальне рівняння, що відповідає різницевій схемі (2) має вигляд

$$\frac{dF(t)}{dt} = rF(t) - \frac{r}{F_{\max}} F^2(t) - K, \quad (3)$$

Визначимо стаціонарні стани цього рівняння, тобто $\frac{dF(t)}{dt} = 0$. Для цього прирівняємо праву сторону рівняння (3) до нуля:

$$rF(t) - \frac{r}{F_{\max}} F^2(t) - K = 0$$

Отримане квадратне рівняння має два стаціонарних значення

$$F_{1,2} = \frac{F_{\max}}{2} \pm \sqrt{\frac{F_{\max}^2}{4} - \frac{KF_{\max}}{r}}. \quad (4)$$

Треба розглянути 2 випадки $F_{\max} \geq \frac{4K}{r}$ та $F_{\max} < \frac{4K}{r}$, тобто, коли існують дійсні розв'язки рівняння (4) та не існують.

¹ У дискретному випадку параметр K – вплив за один крок.

1. ВИПАДОК $F_{\max} \geq \frac{4K}{r}$ (Рис 1).

Тоді $F_1 = \frac{F_{\max}}{2} + \sqrt{\frac{F_{\max}^2}{4} - \frac{KF_{\max}}{r}}$ та $F_2 = \frac{F_{\max}}{2} - \sqrt{\frac{F_{\max}^2}{4} - \frac{KF_{\max}}{r}}$ - корені квадратного тричлена $rF(t) - \frac{r}{F_{\max}}F^2(t) - K = 0$, $F_1 > F_2 > 0$.

Дослідимо стійкість стаціонарних станів F_1 та F_2 за методом Ляпунова.

Позначимо $f(F) = \frac{dF(t)}{dt}$. Тоді

$$f'(F) = \left(rF(t) - \frac{r}{F_{\max}}F^2(t) - K \right)' = r - \frac{2rF(t)}{F_{\max}},$$

$$f'(F_1) = r - \frac{2rF_1}{F_{\max}} = r - \frac{2r \left(\frac{F_{\max}}{2} + \sqrt{\frac{F_{\max}^2}{4} - \frac{KF_{\max}}{r}} \right)}{F_{\max}} = -\frac{2r}{F_{\max}} \sqrt{\frac{F_{\max}^2}{4} - \frac{KF_{\max}}{r}} < 0,$$

$$f'(F_2) = r - \frac{2rF_2}{F_{\max}} = r - \frac{2r \left(\frac{F_{\max}}{2} - \sqrt{\frac{F_{\max}^2}{4} - \frac{KF_{\max}}{r}} \right)}{F_{\max}} = \frac{2r}{F_{\max}} \sqrt{\frac{F_{\max}^2}{4} - \frac{KF_{\max}}{r}} > 0.$$

Отже, стаціонарний стан F_1 - стійкий (незначна зміна початкових умов не приводить до змін поведінки розв'язку рівняння), а F_2 - нестійкий (незначне збурення початкових умов приводить до суттєвих змін розв'язку диференціального рівняння).

Розв'яжемо рівняння (3) при умові $F(0) = F_0$. Рівняння (3) перепишемо з використанням (4) у вигляді:

$$\frac{dF}{dt} = \frac{r}{F_{\max}}(F - F_1)(F_2 - F)$$

Очевидними частинними розв'язками цього рівняння є: $F = F_1$ та $F = F_2$. Тоді

$\frac{dF(t)}{dt} = 0$, а частинними розв'язками є горизонтальні прямі $F(t) = F_1$ та $F(t) = F_2$ відповідно. Так як $t \in (-\infty; \infty)$, то ці прямі проходять через точку $t=0$, тобто через $F(0) = F_0 = F_1$ та $F_0 = F_2$ відповідно. Це означає, що якщо початкові умови задачі Коші диференціального рівняння (3) є $F_0 = F_1$ або $F_0 = F_2$, то частинним розв'язком цього диференціального рівняння будуть прямі $F(t) = F_1$ та $F(t) = F_2$. У свою чергу це означає, що значення $F(t)$ та F_0 знаходяться по одну сторону від

$F(t) = F_1$ та $F(t) = F_2$, тобто можуть існувати лише 3 варіанти при $F_{\max} \geq \frac{4K}{r}$:

а) $F(t) < F_2 < F_1$, $F_0 < F_2 < F_1$;

б) $F_2 < F(t) < F_1$, $F_2 < F_0 < F_1$;

в) $F_2 < F_1 < F(t)$, $F_2 < F_1 < F_0$;

які розглянемо нижче.

Для розв'язку (3) при $F_{\max} \geq \frac{4K}{r}$ спочатку розділяємо змінні, тобто всі функції, залежні від t переносимо у одну сторону рівняння, а всі не залежні від t – у іншу:

$$\frac{dF}{(F - F_1)(F_2 - F)} = \frac{r}{F_{\max}} dt, \tag{5}$$

Застосовуємо метод невизначених коефіцієнтів:

$$\frac{1}{(F - F_1)(F_2 - F)} = \frac{a}{F - F_1} + \frac{b}{F_2 - F} \quad 1 = a(F_2 - F) + b(F - F_1) = F(-a + b) + aF_2 - bF_1.$$

Для того, щоб знайти a та b , потрібно прирівняти коефіцієнти при відповідних степенях F (тобто F у нульовій та F у першій степені):

$$\begin{matrix} F \\ F^0 \end{matrix} \left| \begin{matrix} 0 = -a + b \\ 1 = aF_2 - bF_1 \end{matrix} \right. \Rightarrow \begin{matrix} a = b = \frac{1}{F_2 - F_1} \\ a = b = -\frac{1}{F_1 - F_2} \end{matrix}.$$

Підставляємо a та b у (5) та інтегруємо

$$\left(\frac{1}{F_2 - F_1} \right) \int \frac{dF}{F - F_1} + \left(-\frac{1}{F_1 - F_2} \right) \int \frac{dF}{F_2 - F} = \frac{r}{F_{\max}} \int dt,$$

отримуємо

$$\frac{1}{F_2 - F_1} \ln|F - F_1| + \frac{1}{F_1 - F_2} \ln|F - F_2| = \frac{r}{F_{\max}} t + \ln C.$$

Звідси

$$\frac{1}{F_1 - F_2} \ln \left| \frac{F - F_2}{F - F_1} \right| = \frac{r}{F_{\max}} t + \ln C. \tag{6}$$

Покладемо $t=0$, щоб знайти C : $\frac{1}{F_1 - F_2} \ln \left| \frac{F_0 - F_2}{F_0 - F_1} \right| = \ln C$, $C = \left| \frac{F_0 - F_2}{F_0 - F_1} \right|^{\frac{1}{F_1 - F_2}}$. Якщо

підставити це значення у (6), то отримаємо

$$\frac{1}{F_1 - F_2} \ln \left| \frac{F - F_2}{F - F_1} \right| = \frac{r}{F_{\max}} t + \frac{1}{F_1 - F_2} \ln \left| \frac{F_0 - F_2}{F_0 - F_1} \right|.$$

Множимо на $F_1 - F_2$

$$\ln \left| \frac{F - F_2}{F - F_1} \right| = \frac{r}{F_{\max}} (F_1 - F_2)t + \ln \left| \frac{F_0 - F_2}{F_0 - F_1} \right|,$$

зводимо логарифм

$$\ln \left(\left(\frac{F - F_2}{F - F_1} \right) \left(\frac{F_0 - F_1}{F_0 - F_2} \right) \right) = \frac{r(F_1 - F_2)}{F_{\max}} t$$

та потенціюємо

$$\left| \left(\frac{F - F_2}{F - F_1} \right) \left(\frac{F_0 - F_1}{F_0 - F_2} \right) \right| = e^{\frac{r(F_1 - F_2)}{F_{\max}} t} \quad (7)$$

Для того, щоб розкрити знак модуля, потрібно розглянути всі випадки $F(t) < F_2 < F_1$, $F_0 < F_2 < F_1$; $F_2 < F(t) < F_1$, $F_2 < F_0 < F_1$; $F_2 < F_1 < F(t)$, $F_2 < F_1 < F_0$, описані вище. Одночасно з розглядом цих випадків будемо досліджувати поведінку графіка інтегральної кривої розв'язку.

1.А. ВИПАДОК $F(t) < F_2 < F_1$, $F_0 < F_2 < F_1$, (Рис 1, лінія $\triangle \triangle \triangle$, $F_0 = 35$, $F_{\max} = 500$, $r=0,3$, $K=10$)

Позначимо $A = \left| \frac{F_0 - F_1}{F_0 - F_2} \right| = \frac{F_1 - F_0}{F_2 - F_0}$, $B = \frac{r(F_1 - F_2)}{F_{\max}}$. Легко бачити з (4), що $A > 0$,

$B > 0$, якщо $r > 0$. У протилежному випадку, коли $r < 0$ (народжуваність менша за смертність) і, відповідно, $B < 0$ відбувається стрімке вимирання популяції. При

$F_2 < F < F_1$ (7) буде $\left(\frac{F_2 - F}{F_1 - F} \right) A = e^{Bt}$. Звідси

$$F(t) = \frac{F_1 e^{Bt} - A F_2}{e^{Bt} - A}, \quad (8)$$

при умові, що $F(0) = F_0$ та $F_0 < F_2 < F_1$.

Для побудови графіку функції $F(t)$ для цього випадку потрібно дослідити:

а). $F(0) = \frac{F_1 - A F_2}{1 - A}$, при $F=0$ $t = \frac{\ln \frac{A F_2}{F_1}}{B}$.

б). При $t \rightarrow +\infty$ $F \rightarrow F_1$, тобто $F = F_1$ - горизонтальна асимптота.

$t \rightarrow -\infty$ $F \rightarrow F_2$, тобто $F = F_2$ - горизонтальна асимптота

$t = \frac{\ln A}{B}$ - вертикальна асимптота.

в). Для дослідження поведінки графіку досліджуємо першу та другу похідні

$$F'(t) = - \frac{A B e^{Bt} (F_1 - F_2)}{(e^{Bt} - A)^2} < 0 \text{ - функція монотонно спадає}$$

$$F''(t) = \frac{A B^2 (F_1 - F_2) e^{Bt} (A + e^{Bt})}{(e^{Bt} - A)^3} \neq 0 \text{ - функція не має перегинів.}$$

1.Б. ВИПАДОК $F_2 < F(t) < F_1$, $F_2 < F_0 < F_1$ (Рис 1, лінія ..... , $F_0 = 36$, $F_{\max} = 500$, $r=0,3$, $K=10$)

Позначимо $A = \left| \frac{F_0 - F_1}{F_0 - F_2} \right| = \frac{F_1 - F_0}{F_0 - F_2}$, $B = \frac{r(F_1 - F_2)}{F_{\max}}$. Легко бачити, що $A > 0$, $B > 0$ з

(4) та умов випадку **Ошибка! Источник ссылки не найден..**

При $F_2 < F < F_1$ (7) набуде вигляду $\left(\frac{F - F_2}{F_1 - F}\right)A = e^{Bt}$. Звідси

$$F(t) = \frac{F_1 e^{Bt} + F_2 A}{A + e^{Bt}} \quad (9)$$

при умові, що $F(0) = F_0$ і $F_2 < F_0 < F_1$.

Для побудови графіку функції $F(t)$ для цього випадку потрібно дослідити:

а). $F(0) = \frac{F_1 + AF_2}{1 + A}$, $F \neq 0$ для всіх значень t

б). При $t \rightarrow +\infty$ $F \rightarrow F_1$, тобто $F = F_1$ - горизонтальна асимптота.

$t \rightarrow -\infty$ $F \rightarrow F_2$, тобто $F = F_2$ - горизонтальна асимптота

в). Для дослідження поведінки графіку досліджуємо першу та другу похідні

$$F' = \frac{BF_1 e^{Bt}(e^{Bt} + A) - B e^{Bt}(F_1 e^{Bt} + AF_2)}{(e^{Bt} + A)^2} = \frac{AB e^{Bt}(F_1 - F_2)}{(e^{Bt} + A)^2} > 0$$
 - функція монотонно зростає

зростає

$$F'' = \frac{AB^2 e^{Bt}(F_1 - F_2)(A - e^{Bt})}{(e^{Bt} + A)^3} \Rightarrow F''(t) = 0 \text{ коли } e^{Bt} = A, \text{ тобто } t = \frac{\ln A}{B} - \text{ точка перегину}$$

перегину

1.В. ВИПАДОК $F_2 < F_1 < F(t)$, $F_2 < F_1 < F_0$ (Рис 1, лінія , $F_0 = 650$, $F_{\max} = 500$, $r=0,3$, $K=10$)

Позначимо $A = \left| \frac{F_0 - F_1}{F_0 - F_2} \right| = \frac{F_0 - F_1}{F_0 - F_2}$, $B = \frac{r(F_1 - F_2)}{F_{\max}}$. Легко бачити з (4), що $A > 0$,

$B > 0$.

При $F_2 < F_1 < F$ (7) матиме вигляд $\left(\frac{F - F_2}{F - F_1}\right)A = e^{Bt}$. Звідси

$$F(t) = \frac{F_1 e^{Bt} - F_2 A}{e^{Bt} - A} \quad (10)$$

при умові, що $F(0) = F_0$ і $F_2 < F_1 < F_0$.

Для побудови графіку функції $F(t)$ для цього випадку проведемо дослідження:

а). $F(0) = \frac{F_1 - F_2 A}{1 - A}$; $F \neq 0$ $t = \frac{\ln \frac{AF_2}{F_1}}{B}$.

б). При $t \rightarrow +\infty$ $F \rightarrow F_1$, тобто $F = F_1$ - горизонтальна асимптота;

$t \rightarrow -\infty$ $F \rightarrow F_2$, тобто $F = F_2$ - горизонтальна асимптота;

$t = \frac{\ln A}{B}$ - вертикальна асимптота.

в). Для дослідження поведінки графіку досліджуємо першу та другу похідні

$$F'(t) = -\frac{ABe^{Bt}(F_1 - F_2)}{(e^{Bt} - A)^2} < 0 \text{ - функція монотонно спадає}$$

$$F''(t) = \frac{AB^2(F_1 - F_2)e^{Bt}(A + e^{Bt})}{(e^{Bt} - A)^3} \neq 0, \text{ тобто функція } F(t) \text{ точки перегину не має.}$$

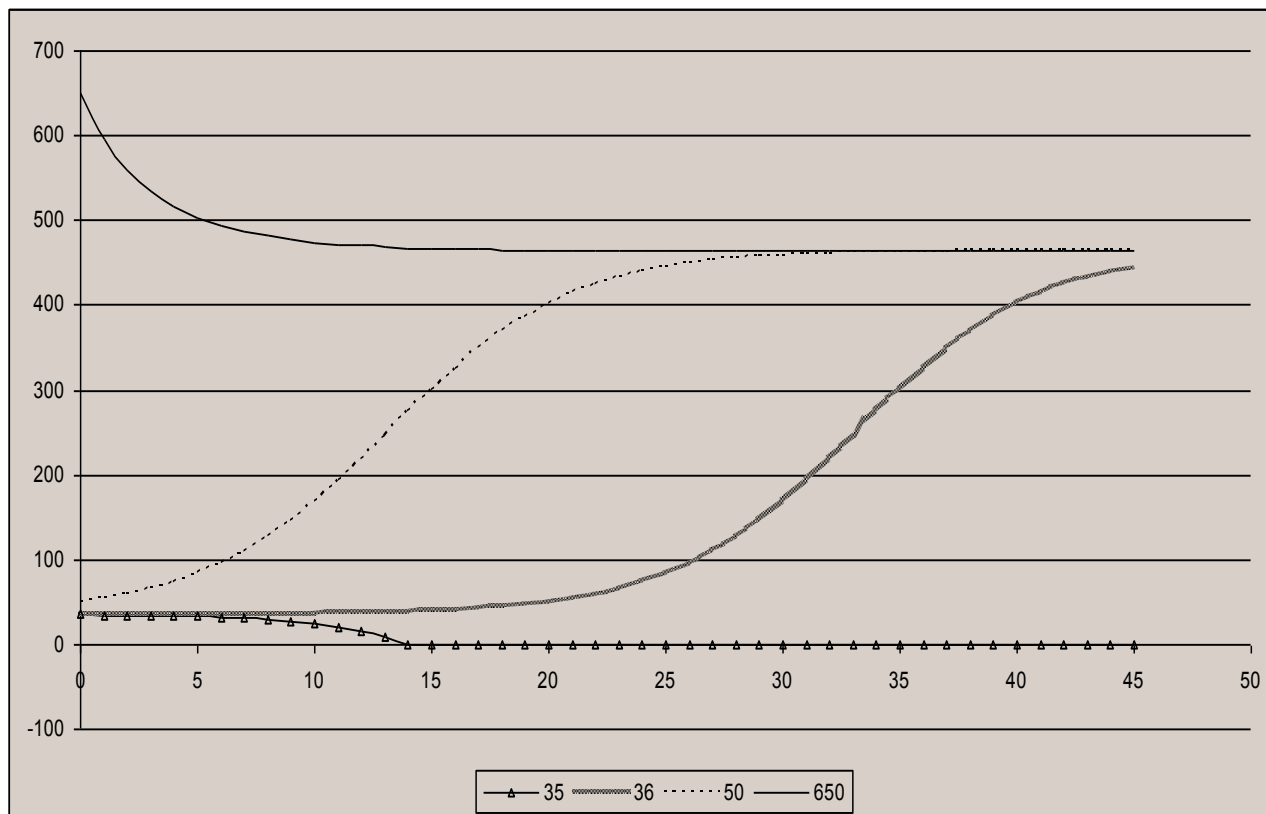

Рисунок 1.- Неперервна модель Ферхюльста із зовнішнім впливом при початковій популяції 35, 36, 50 та 650. Випадок $F_{\max} \geq \frac{4K}{r}$, $F_{\max} = 500$, $r=0,3$, $K=10$.

2. ВИПАДОК $F_{\max} < \frac{4K}{r}$.

Тут $rF(t) - \frac{r}{F_{\max}}F^2(t) - K = 0$ не має дійсних коренів. Тоді у рівнянні (3) виділяємо повний квадрат

$$\frac{dF(t)}{-\left(\frac{F_{\max}}{r}K - \frac{F_{\max}^2}{4}\right) - \left(F(t) - \frac{F_{\max}}{2}\right)^2} = \frac{r}{F_{\max}} dt$$

або

$$\frac{dF(t)}{\left(\frac{F_{\max}}{r}K - \frac{F_{\max}^2}{4}\right) + \left(F(t) - \frac{F_{\max}}{2}\right)^2} = -\frac{r}{F_{\max}} dt$$

Проінтегрувавши останню рівність, матимемо

$$\frac{1}{\sqrt{\frac{F_{\max}}{r}K - \frac{F_{\max}^2}{4}}} \operatorname{arctg} \frac{F(t) - \frac{F_{\max}}{2}}{2} = -\frac{rt}{F_{\max}} + C \quad (11)$$

З умови $F(0) = F_0$ знаходимо значення C :

$$C = \frac{1}{\sqrt{\frac{F_{\max}}{r}K - \frac{F_{\max}^2}{4}}} \operatorname{arctg} \frac{F_0 - \frac{F_{\max}}{2}}{2}$$

Підставляємо цей результат у рівняння (11) і одержимо

$$\frac{1}{\sqrt{\frac{F_{\max}}{r}K - \frac{F_{\max}^2}{4}}} \left(\operatorname{arctg} \frac{F(t) - \frac{F_{\max}}{2}}{2} - \operatorname{arctg} \frac{F_0 - \frac{F_{\max}}{2}}{2} \right) = -\frac{rt}{F_{\max}} \quad (12)$$

Для отримання розв'язку перетворимо рівняння (12):

$$\begin{aligned} \operatorname{arctg} \frac{F(t) - F_0}{\sqrt{\frac{F_{\max}}{r}K - \frac{F_{\max}^2}{4}}} &= -\frac{r\sqrt{\frac{F_{\max}}{r}K - \frac{F_{\max}^2}{4}}}{F_{\max}} t, \\ \operatorname{arctg} \frac{(F(t) - F_0)\sqrt{\frac{F_{\max}}{r}K - \frac{F_{\max}^2}{4}}}{\frac{F_{\max}}{r}K - \frac{F_{\max}^2}{4} + \left(F(t) - \frac{F_{\max}}{2}\right)\left(F_0 - \frac{F_{\max}}{2}\right)} &= -\frac{r\sqrt{\frac{F_{\max}}{r}K - \frac{F_{\max}^2}{4}}}{F_{\max}} t, \\ \frac{(F(t) - F_0)\sqrt{\frac{F_{\max}}{r}K - \frac{F_{\max}^2}{4}}}{\frac{F_{\max}}{r}K - \frac{F_{\max}^2}{4} + \left(F(t) - \frac{F_{\max}}{2}\right)\left(F_0 - \frac{F_{\max}}{2}\right)} &= -\operatorname{tg} \frac{r\sqrt{\frac{F_{\max}}{r}K - \frac{F_{\max}^2}{4}}}{F_{\max}} t \end{aligned} \quad (13)$$

Позначимо $D = \sqrt{\frac{F_{\max}}{r}K - \frac{F_{\max}^2}{4}}$. Тоді (13) можна записати як

$$\begin{aligned} \frac{(F(t) - F_0)D}{D^2 + \left(F(t) - \frac{F_{\max}}{2}\right)\left(F_0 - \frac{F_{\max}}{2}\right)} &= -\operatorname{tg} \frac{rD}{F_{\max}} t, \\ (F(t) - F_0)D &= -\left(D^2 + \left(F(t) - \frac{F_{\max}}{2}\right)\left(F_0 - \frac{F_{\max}}{2}\right)\right) \operatorname{tg} \frac{rD}{F_{\max}} t \end{aligned}$$

$$F(t) \left(D + \left(F_0 - \frac{F_{\max}}{2} \right) \operatorname{tg} \frac{rD}{F_{\max}} t \right) = F_0 D - \left(D^2 - \frac{F_{\max}}{2} \left(F_0 - \frac{F_{\max}}{2} \right) \right) \operatorname{tg} \frac{rD}{F_{\max}} t$$

Остаточно розв'язок при $F_{\max} < \frac{4K}{r}$ матиме вигляд

$$F(t) = \frac{F_0 D - \left(D^2 - \frac{F_{\max}}{2} \left(F_0 - \frac{F_{\max}}{2} \right) \right) \operatorname{tg} \frac{rD}{F_{\max}} t}{\left(D + \left(F_0 - \frac{F_{\max}}{2} \right) \operatorname{tg} \frac{rD}{F_{\max}} t \right)}, \quad (14)$$

де $D = \sqrt{\frac{F_{\max}}{r} K - \frac{F_{\max}^2}{4}}$, $F(0) = F_0$.

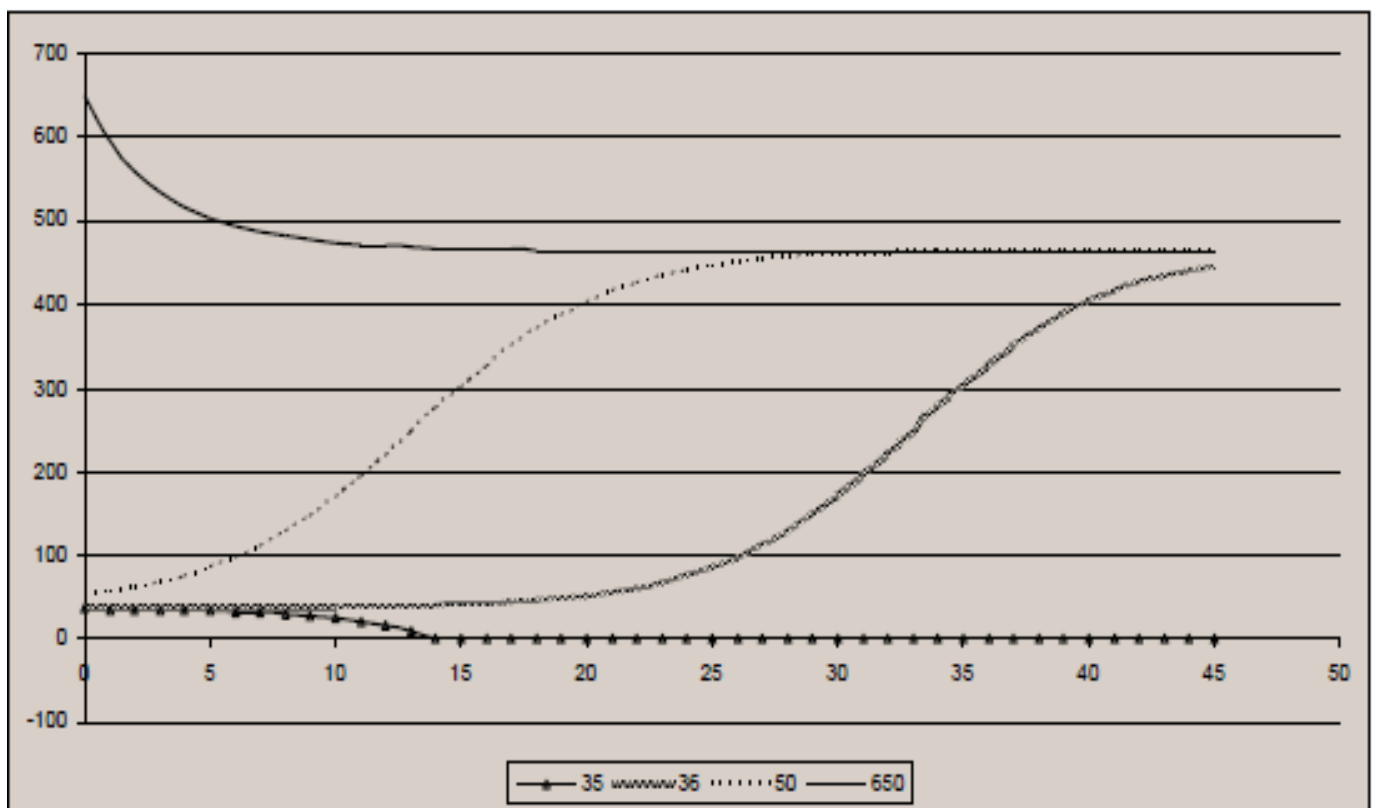

Рисунок 2. - Неперервна модель Ферхюльста із зовнішнім впливом при початковій популяції 50, 150, 300 та 1000. Випадок $F_{\max} < \frac{4K}{r}$, $F_{\max} = 500$, $r=0,03$, $K=10$.

Отже, ми повністю дослідили рівняння (3) та знайшли його розв'язок у явному вигляді для випадку додатних параметрів r та K .

Проілюструємо застосування цієї моделі на практиці. Нехай для деякої популяції $F_{\max} = 500$ біотичний потенціал $r=0,3$ параметр $K=10$. Зобразимо графіки для різницевої моделі (2) для різних значень початкового обсягу популяції (Рис 3).

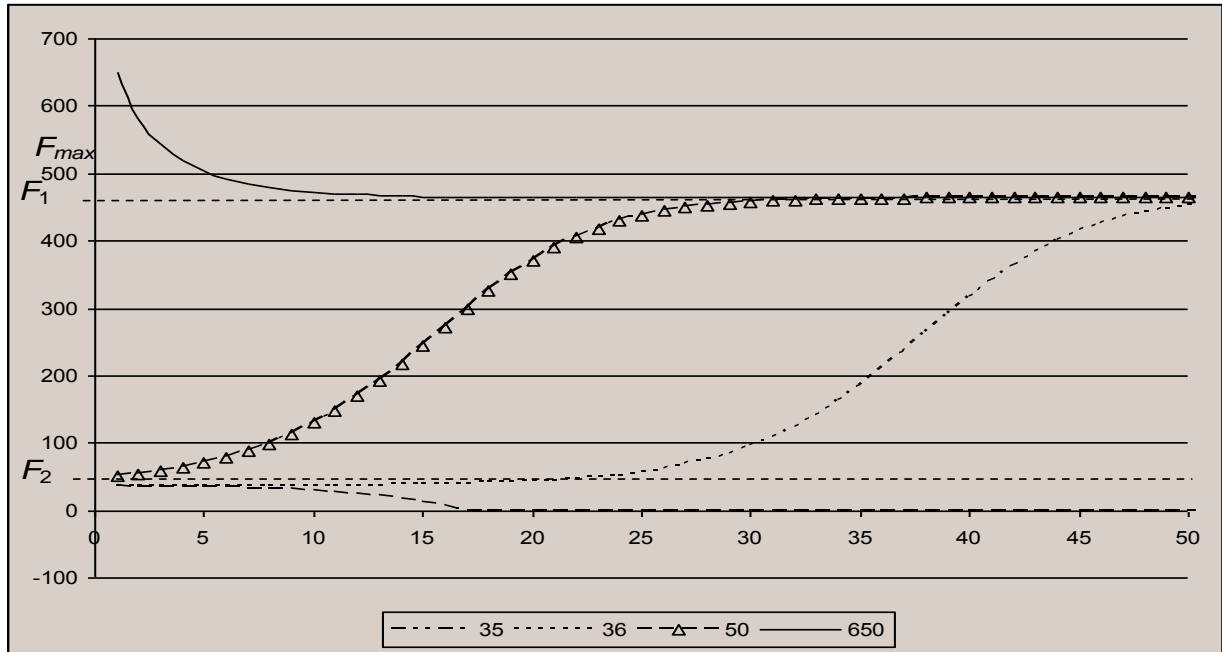

Рисунок 3. - Дискретна модель Ферхюльста із зовнішнім впливом при початковій популяції 35, 36, 50 та 650. Випадок $F_{\max} \geq \frac{4K}{r}$, $F_{\max} = 500$, $r=0,3$, $K=10$.

Якщо рівень біотичного потенціалу є досить великим, наприклад $r=2,15$, то при тих самих значення $F_{\max} = 500$ та $K=10$ отримаємо значення стійкого стаціонарний стану $F_1=495,3047$ та нестійкого $F_2=4,695254$ Рис 4.

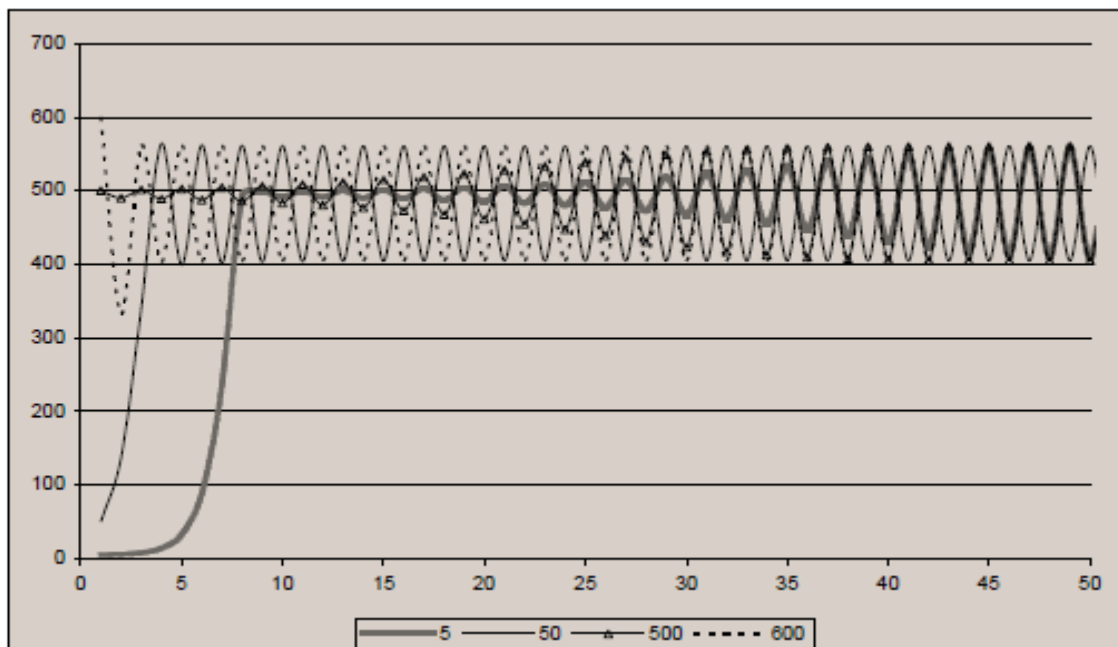

Рисунок 4. - Дискретна модель Ферхюльста із зовнішнім впливом при початковій популяції 5, 50, 500 та 600. Випадок $F_{\max} \geq \frac{4K}{r}$, $F_{\max} = 500$, $r=2,15$, $K=10$.

При рівні біотичного потенціалу більше за 3,04 при тих самих значення $F_{\max} = 500$ та $K=10$ у дискретній моделі отримаємо повне вимирання популяції не залежно від початкових умов. Наприклад для $r=3,045$ значення стійкого

стаціонарний стану $F_1=496,6941$ та нестійкого $F_2=3,305931$ отримаємо графік на Рис 5.

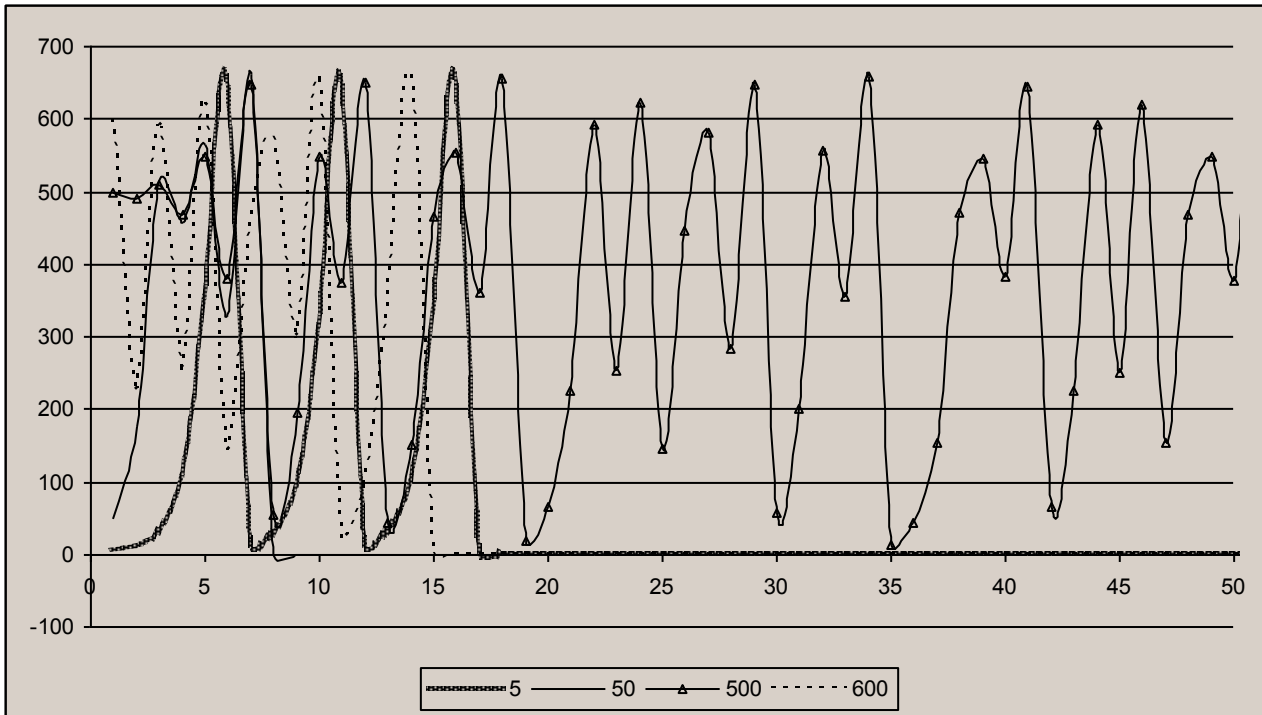

Рисунок 5. - Дискретна модель Ферхюльста із зовнішнім впливом при початковій популяції 5, 50, 500 та 600. Випадок $F_{\max} \geq \frac{4K}{r}$, $F_{\max} = 500$, $r=3,045$, $K=10$.

Саме у дискретній версії моделі допускається перетин стаціонарних станів через те, що значення обсягу популяції на кожному кроці визначається за обсягом на попередньому кроці, а приріст, як і втрати мають стрибкоподібну дискретну природу.

Якщо ж взяти параметри так, щоб $F_{\max} < \frac{4K}{r}$, наприклад $F_{\max} = 500$ біотичний потенціал $r=0,03$ параметр $K=10$, то графік розвитку популяції за дискретною моделлю (2) має вигляд, зображений на Рис. 6.

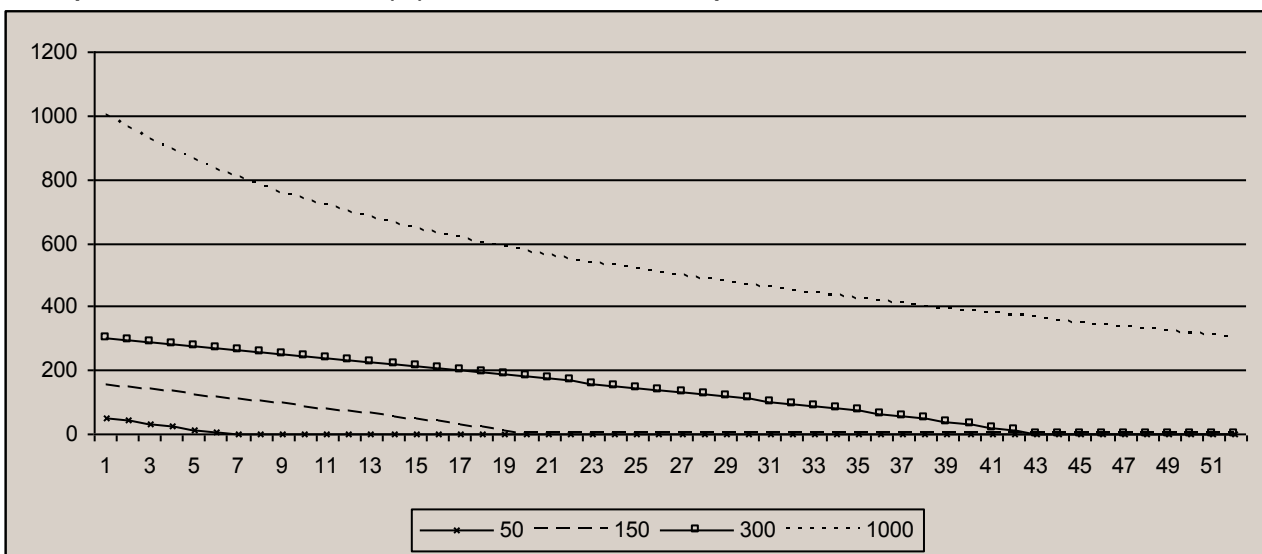

Рисунок 6. - Дискретна модель Ферхюльста із зовнішнім впливом при початковій популяції 50, 150, 300 та 1000. Випадок $F_{\max} < \frac{4K}{r}$, $F_{\max} = 500$, $r=0,03$, $K=10$.

Тут добре видно спадання чисельності всіх популяцій не залежно від початкового значення.

Якщо ж побудувати графіки неперервної моделі (Рис 1), то такі випадки є неможливими, про що розглядалось вище. З графіку функції видно наявність двох горизонтальних асимптот – стаціонарних станів стійкого $F_1=464,0872$ та нестійкого $F_2=35,91279$

Неперервна модель, навіть за великих значень біотичного потенціалу, не допускає можливості перетину кривими асимптот, за їх наявності (тут ми маємо на увазі той факт, що за умови $F_{\max} < \frac{4K}{r}$ асимптоти взагалі відсутні). Дійсно при для $r=3,045$ значення стійкого стаціонарний стану $F_1=496,6941$ та нестійкого $F_2=3,305931$ при початковій популяції 5, 50, 500 та 600, та $F_{\max} = 500$, $K=10$ прямують до асимптот, не перетинаючи їх (Рис 7).

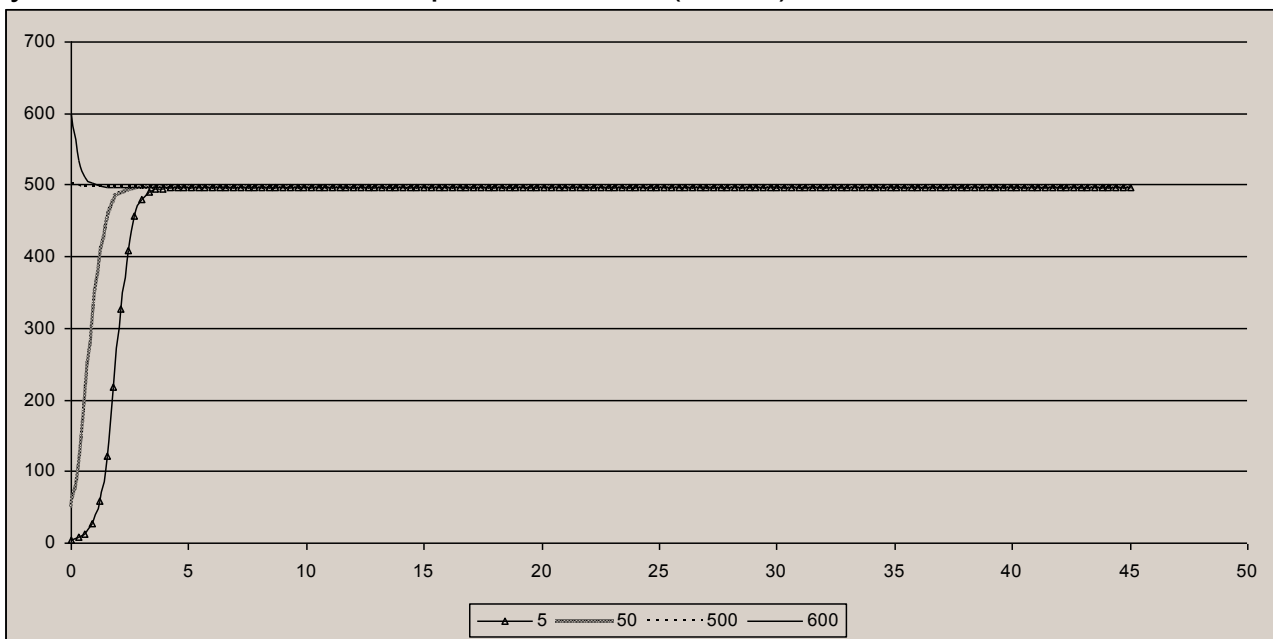

Рисунок 7. - Неперервна модель Ферхюльста із зовнішнім впливом при початковій популяції 5, 50, 500 та 600. Випадок $F_{\max} \geq \frac{4K}{r}$, $F_{\max} = 500$, $r=3,045$, $K=10$.

Висновки. У даній роботі ми отримали розв'язок диференціального рівняння для неперервної моделі Ферхюльста з зовнішнім впливом у явному вигляді. У цій моделі (Рис 1) та (Рис 7) видна наявність асимптот, до яких прямує чисельність популяції, але на графіках ці функції не перетинають жодну з них навіть при великих значеннях t , сам обсяг популяції у кожен момент часу обчислюється з вихідних параметрів і не залежить від значення у попередній момент.

З одного боку це зменшує похибку обчислення, але примітивізує саму модель, принаймні не допускає впливу випадкових збурень на зміну тренду та не дозволяє обсягу популяції перетнути жодну з асимптот. Реальний процес динаміки популяції цілком може перетинати ці асимптоти, більше того, можуть мінятись самі асимптоти з часом. Дискретна ж модель побудована таким чином, що на кожному кроці обсяг популяції залежить від її обсягу на минулому кроці. З

одного боку це породжує накопичення похибок на кожному кроці, навіть на заокругленні результату протягом багатьох кроків, сама модель є неточною, так як виміри здійснюються у дискретні моменти часу і ми не можемо контролювати поведінку функції між цими моментами.

Ще однією проблемою є поведінка функцій для дискретної та неперервної моделей при екстремальних значеннях параметрів r та K . Як видно з Рис 4 та Рис 5 при деяких параметрах біотичного потенціалу та K поведінка дискретної моделі сильно відрізняється від неперервної і має коливальний характер, перетинаючи асимптоти. Крім того, наявність періодичної функції тангенса у розв'язку рівняння для неперервної моделі дає обмеження на аргумент, а саме

$$\frac{r \sqrt{\frac{F_{\max}}{r} K - \frac{F_{\max}^2}{4}}}{F_{\max}} t \in \left(\pi n - \frac{\pi}{2}; \pi n + \frac{\pi}{2} \right), n \in Z.$$

Ці всі обмеження потребують інтерпретації з боку реальних процесів, а також детального аналізу відмінностей цих обмежень для дискретного та неперервного випадків.

Список використаних джерел

1. Сидоров М.В.-С. Основи математичного моделювання для соціологів: демографічні базові моделі зростання популяції без зовнішнього впливу та конкуренції. //Сидоров М.В.-С./ [Текст].– К.:Логос, Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: Збірник наукових праць. вип.1(22), 2014, ст.74-81
2. Сидоров М.В.-С. Основи математичного моделювання для соціологів: використання логістичної моделі Ферхюльста для прогнозу розвитку популяції без зовнішнього впливу. //Сидоров М.В.-С./ [Текст].– К.:Логос, Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: Збірник наукових праць. вип.1(26), 2015, ст.

Отримано 10.05.2015 р.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ,
ПСИХОЛОГІЇ, ПЕДАГОГІКИ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

№2(27) 2015

Адреса редакції, видавця: 03187, Київ-187, пр. Глушкова, 4д/ к. 501, тел: 521-32-63,
e-mail: apspp@ukr.net

Підписано до друку 30. 06.2015р.

Кол-во 300 екз.

Віддруковано у видавництві «ЛОГОС» з оригінал-макета видавця

01030, Київ-30, вул.. Багдана Хмельницького , 10, тел.. 235-6003

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 201 від 27.09.2000